॥ श्रीः ॥

॥ गद्यत्रयम् ॥

भगवद्रामानुजमुनिभिः

अनुगृहीतम्

कवितार्किकसिंहैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैः

अनुगृहीतेन

रहस्यरक्षान्तर्गतगद्याधिकारापरनाम्ना

भाष्येण समुल्लासितम्

परवस्तु-र. कृष्णमाचार्येण

प्राचीनबहुश्रीकोशपाठानुरोधेन परिष्कृत्य

श्रीरङ्गनगरस्थ

श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालये

मुद्रापितम् ।

१९१०

मूल्यम्] [एका रूपिका.

॥ श्रीः ॥

॥ भूमिका ॥

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मोक्ष एव प्रधानभूत इति, निःश्रेयसशब्दव्यपदेश्य इति च निखिलानामप्यास्तिकानामभिमतोऽयमंशः । नास्तिकेतरे अवैदिका अपि नन्वभ्युपगच्छन्त्येव— अस्ति किंचिदलौकिकं श्रेयः, यद्देहपातादनन्तरमनुभवनीयमस्माभिरिति । तादृशं च मोक्षं प्रति स्वरूपत उपायतश्च बहुधा विप्रतिपत्तिरस्ति विदुषामद्य यावत् वैदिकानामेव । दूरे तावदास्तामवैदिकानामाशयविमर्शः । ये पुनर्वैदिकास्त्वौपनिषदान्यार्षाण्यन्यानि च सप्रतिपत्तानि वचनजातान्यभिमन्यन्ते प्रमाणानि, तेष्वेव किल कतिपये दुःखध्वंसो मोक्ष इति, इतरे पुनः सर्वाशामिक्षये चेतःक्षय एव स इति, अन्ये तावद्ब्रह्मात्मैक्यमेव इति, परे खलु परिपूर्णब्रह्मानुभव एवायमिति परस्परं विसंवदन्त एव भूयसा दृश्यन्ते । उपायनिरूपणावसरेऽपि केवलात्कर्मणो मुक्तिरिति केचित्, ज्ञानान्मुक्तिरित्येके, भक्तेरियमित्यपरे, कर्मज्ञानसहकृताया भक्तेरमावितीतरे, प्रपत्तेरेवेति परे ॥

इत्थं मोक्षस्वरूपं तदुपायं चाधिकृत्य परस्परेण विप्रतिपद्यमाना अप्येते, पारत्रिकं किंचिदस्ति श्रेय इति, तदेवानश्वरमदुःखमिश्रमाशासनीयमधिगन्तुमस्माभिरित्यत्र च विषये लेशतोऽपि न वैमत्यमावहन्ति, प्रयस्यन्ति च स्वस्वाभिमता एवार्थाः श्रुत्या-

ह्यनुगृहीता इति, स्थापयितुम् । यतश्चैते वेदप्रामाण्यादिवादिन परमास्तिका, अतश्चैतेषा स्वस्वाभिमतेष्वर्थेषु श्रुत्याद्यानुकूल्यमवश्याभिदर्शनीयमासीत्सवृत्तमिति सर्वेऽप्येते श्रीमन्ति बादरायणसूत्राणि भगवतीं गीतामुपनिषदश्च स्वस्वानुकूलतया व्याख्यातुमुपचक्रमिरे । तथोपक्रान्ताश्चैते कचित्साक्षात् कचित्परम्परया एकत्र निराबाधम् अपरत्र क्लेशसहमन्यान्यपि सप्रतिपन्नान्यैतिहासिकानि पौराणिकानि च वचनजातानि स्वस्वप्रमाणतया व्याचचक्षिरे । तथा व्याचक्षाणैश्च तैर्न खलु विना परमतोपमर्दमात्मनो मत भविष्यति प्रतिष्ठितमित्याशयानैस्तत्र तत्र परमतेषु श्रुत्यादिप्रमाणाना वैमुख्यप्रदर्शनम्, युक्तिविकलतानिरूपणम्, अनुभवविरुद्धत्वाप्रतिपादन च नियतमकामैरप्याचरितव्यमासीत् ॥

आधुनिका पुनर्विमर्शका सर्वेषामप्यवैदिकेतरेषामेषामेकमेव मतमिति, तत्तत्कालानुरोधेन च तथा तथा निरूपित तैरिति च वदन्त साम्प्रतिकेष्वास्तिकेषु पारस्परिक मतविरोधमुपशमयितुमुद्युञ्जते । सत्यम्, वयमप्यभिनन्दाम एव समुत्साहमेतेषाम्, यतो लोकस्य श्रेयोनिदानमैकमत्यमिति स्वयमप्यनुपश्याम । पर तु मोक्षं प्रति स्वरूपेण उपायेन च विवादकोटिमातिष्ठमानानामन्यमतमतिसरम्भेण युक्तिप्रमाणप्रदर्शनपुर सरमुपमृद्नता तेषामाशयस्य कालानुरोधित्वकल्पनापूर्वकमात्मानुमानेन आधुनिकाना तदैकमत्यस्थापनव्यसनिता सुनिपुणं विमृशता नास्माकमन्तरात्मा प्रसीदति सत्यपि मतविषयेऽभिप्रायभेदे न पुनरितरेतर विद्वेषो विभावनीय इति तु सर्वात्मना सादरमङ्गीकुर्म. । सर्वोऽपि तत्तन्मताभिमानी स्वकीय मतमेव सर्वत सारमभिमन्यताम् । तत्तत्पूर्वपुरुषैरभिद-

शितामेवायमप्यनुष्ठानपदवीमाश्रयतु । किमेतावता परस्य किंचिन्नाम हीयते, येनास्य शिर शूलमधिकमाविर्भविष्यति । सकलोऽपि स्वस्वानुसृतमतप्रवर्तकं महापुरुष भगवदवतारमसशयमाचष्टे, काममाच ष्टाम्, का न क्षति । 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्व श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्व मम तेजोंशसभवम्' इति हि भगवानेव स्वय गायति । आवश्यकश्चाय विश्वास, यतस्तदानीमेव तत्तन्मताभिमानिना जनाना भविष्यति तत्र तत्र भूयान्समादर ॥

एवमितरेतर विसवादेन विभिद्यमानेष्वपि मतेषु वैदिकानीति, श्रुत्यनुगृहीतानीति, वेदान्तिमतव्यपदेश्यानीति च सकलैरप्यास्तिकै रभ्युपेतानि अद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतमतान्येव सप्रति सर्वत्र समुपलभ्यन्ते । मतानि चैतानि चिरादेव रूढमूलानि । अथाप्येतन्मतानुसारेण ब्रह्मसूत्रगीतादिक व्याचक्षाणा अत एव भाष्यकारप्रसिद्धिमुपगतास्त्रय एव पुण्यपुरुषा । यथा — अद्वैतभाष्यकृत श्रीशकराचार्या, विशिष्टाद्वैतभाष्यकारा श्रीरामानुजाचार्या, द्वैतभाष्यकर्तार श्रीमदानन्दतीर्थाचार्या । यथा अद्वैतिन श्रीशकराचार्यान् शिवस्य, यथा च द्वैतिन श्रीमदानन्दतीर्थाचार्यान् वायो, तथा विशिष्टाद्वैतिनोऽपि श्रीरामानुजाचार्यान् शेषस्यावतार[1] इति प्रमाणैरुपपत्तिभिश्च सर्वथा प्रतिपद्यन्ते ॥

अद्वैतभाष्यकारो हि अभेदश्रुतीर्निर्गुणश्रुतीश्च मुख्या परिगृह्णान, भेदश्रुतीना सगुणश्रुतीना च व्यावहारिकदशादिकल्पनया स्वयमेका गतिमभिप्रदर्शयामास । भेदश्रुतिमवलम्बमानस्य द्वैतभाष्य

1 विष्वक्सेनावतार, पञ्चायुधावतार इति केचित् । लक्ष्मीपतेरवतार इति तु परे ।

कारम्यापि अभेदश्रुतयो न स्वरसवाहिन्य. सपद्यन्ते । घटकश्रुतिबलेन सर्व समर्थयतो विशिष्टाद्वैतभाष्यकारस्य तु समस्तकल्याण गुणबोधनेन सगुणश्रुतय, तथा हेयगुणराहित्यप्रतिपादनेन निर्गुणश्रुतय, विशिष्टैक्यविनिवेदनेन अभेदश्रुतय, स्वरूपतस्तत्त्वेषु भेदवादेन भेदश्रुतयश्च स्वरसत समुपपद्यन्त इति सर्वश्रुतिसामरस्यसम्मतम एवेति विशिष्टाद्वैतिन[1] ॥

ऐक्यानुसंधान भक्तेर्न पोषक भवति । तरतमभावावगमे हि उत्कृष्टे भविष्यत्यवरस्य महीयसी प्रीति । न च विना भगवति भक्तिं मोक्षो नाम केनचिदुपलभ्येत पुरुषार्थ । सगुणोपासनायास्तत्र प्रयोजकत्वकल्पनातो वर तस्यास्तत्र हेतुभाव श्रुत्यादिसिद्ध सर्वथाभ्युपगन्तुम् । तथा च केनचिदप्यंशेन अभेदबुद्धिं दूरीकुर्वता पारमार्थिक द्वैतमवगच्छतैव ननु शक्यते भक्तिमता सुकृतिना पुरुषेण परम पुरुषार्थोऽयमधिगन्तुमिति द्वैतमिद ज्याय इति द्वैतिन ॥

अद्वैतभाष्यकारस्यापि पारमार्थिके द्वैत एव तात्पर्यम् । पर तु 'सर्व क्षणिकम् । शून्य तत्त्वम्' इत्येव सर्वत समुज्जृम्भमाणे वेदविरुद्धे बौद्धसिद्धान्ते तदनुसारेण चिराज्जातसंस्काराया लोकस्य मन प्रवृत्तौ जगत्कारणस्य एकस्य वापि वस्तुनः सत्यत्व नित्यत्व चावश्यसाधनीयमापतितमिति तात्कालिकजनवासनानुसारेण सर्वमिथ्यात्वम्, जगत्कारणभूतत्वेन एकस्य वस्तुन परब्रह्मण सत्यत्व च स्थापितमद्वैतभाष्यकारेण । न ह्येतावता श्रीशंकरा-

1 'मिथो भेद तत्त्वेष्वभिलपति भेदश्रुतिरतो विशिष्टैक्यादैक्यश्रुतिरपि च सार्था भगवती । इमावर्थौ गोप्तु निखिलजगदन्तर्यमयिता गिरीशो लक्ष्मीश श्रुतिभिरपराभि प्रणिदधे ॥ इति सकल्पसूर्योदय कवितार्किकसिंह ।

चार्याणामत्रैव नैर्भर्यमित्यङ्गीकरणीयम् । कालेन च जगत्कारणस्य एकस्य वस्तुनः सत्यत्वप्रतिपत्तौ जगति रूढमूलायाम्, भगवति भक्तिमुद्रेचयितुं भेदं पारमार्थिकमभेदं च विशिष्टवेषेण विशिष्टाद्वैत-भाष्यकार उपपादयामास । ततश्च ततोऽपि भक्तिविशेषं परिपोषयितुमशक्तोऽप्यभेदमसहमानो द्वैतभाष्यकार सर्वात्मना भेदं पुरस्करीचक्रे । इत्थं च विमृश्यमाने वस्तुतत्त्वे त्रयाणामपि भाष्यकाराणां न खल्वेकमप्य युज्यते निराकर्तुम् । दशा हि नाम व्यावहारिकी वा भवतु पारमार्थिकी वा । सगुणोपासना भगवति भक्तिश्च त्रयाणामपि भाष्यकृतां संमतैव पुमर्थसमर्थकतया । एवं च त्रयाणामपि भाष्यकाराणां सति संभवति तात्पर्यैक्ये, तेषां परस्परपराङ्मुखीभावकल्पनापूर्वकमाधुनिकानामस्माकं मतप्रद्वेषदूषणादिकं सर्वथा बालिशकृत्यमेवेति नव्या विमर्शका. ॥

वस्तुतो वस्तुतत्त्वं यद्वा तद्वा भवतु नाम । न वयमचर्मचक्षुष. । ते ते यावद्बुद्धिबलं कयापि गमनिकया स्वैरं किमप्युत्प्रेक्षन्ताम् । नास्माकं किमपि वक्तव्यमत्र लक्ष्यते । इदं पुनर्न वयमनभिधातुं पारयाम.— यदुत विशिष्टाद्वैतभाष्ये अधीयमाने तत्र तत्र भाष्यकृता योजितैर्भगवतो विशेषणैरनुसंधीयमानैर्यावती भगवति भक्तिस्फूर्तिरनर्गलमस्माकमाविर्भवति, तावती सा न किलोदेत्यपरयोर्भाष्ययोरधीयमानयोरिति तटस्थदृष्ट्यावस्थितायामकामैरप्यपरैरवश्यमिदमभ्युपेयं भवतीति । यथा च श्रीशंकरभाष्ये अधीयमाने शब्दा पुरस्तादथ परस्तादर्था प्रादुर्भवन्ति पुरतोऽस्माकम्, तथा श्रीरामानुजभाष्ये अर्था प्रथमत. पश्चाच्च शब्दा आत्मानमभिदर्शयन्ति । यथा वा प्रबलयुक्तिप्रमाणनिरूपणेन अद्वैतभाष्याम्, तथा भक्तिसु-

धारसनिष्यन्देन द्वैतभाष्यादपि विशिष्यतं विशिष्टाद्वैतभाष्यमिति सकृदवलोकनेनैव, दृढ विश्वसिम , सहृदय स्वयमेव नूनमवगमिष्यति ॥

एवमखिलैरप्यभिवन्दनीयमहिमसु त्रिषु भाष्यकारेषु विशिष्टाद्वैतभाष्यकृतो भगवद्रामानुजाचार्या एव प्रकृतस्य गद्यत्रयाख्यस्य प्रबन्धरत्नस्य प्रणेतार ॥

एते किल इतश्च प्राक् प्रायो [1]नवम्या शताब्द्या भगवतो यामुनाचार्यस्य पौत्र्या कान्तिमत्यपराभिधानाया भूदेव्या हारीतकुल तिलकान्महात्मन केशवसोमयाजिन श्रीभूतपुर्या लब्धजन्मान, बाल्य एव सर्वाण्यपि शास्त्राणि विशिष्य श्रीयादवप्रकाशयतिवर्याद्वैतग्रन्थाश्च समग्रमधीत्य भगवदनुग्रहेण तदा तदा स्वयमपसृत महापद प्रकटीकृतपरिशुद्धनिजप्रभावा, अनेकेभ्य आचार्येभ्यो यथासप्रदाय तांस्तानर्थविशेषानात्मना समधिगत्य सर्वदा भगवत्कैकर्यैकप्रवणमनसो भगवद्गुणानुभवसमधिगतपरमानन्दनिर्भरा , कालेन च प्रव्रज्या परिगृह्य श्रीरङ्गादिषु दिव्यदेशेषु भगवत्सेवैकपरायणा परवादिविधूननचणवचोगुणा , सुचिरमध्यात्मविद्या यथासप्रदाय बहुभ्य शिष्येभ्य उपदिश्य [2]स्वाश्रिताननेकानुज्जीवयन्त , सर्वात्मना विशिष्टाद्वैतसिद्धान्त सर्वतोमुखमकुतोभय च विधाय वेदार्थ-

---

1 एकानविंशत्युत्तरशताधिकचतु सहस्रतम पिङ्गलनाम्नि कलेर्वत्सर चैत्रमासि शुक्लद्वादश्या भृगुवासरे आर्द्रानक्षत्रे कृतावतारा । क्रिस्तीयसवत्सर = 1019

2 ' रामानुज सप्तशतैर्यतीना पीठंस्थतु सप्ततिभि समेत ।
एकान्तिभद्रादशभि सहस्रै श्रीरङ्ग आस्ते यतिसार्वभौम ॥

संग्रहादीनि प्रबन्धरत्नान्यनुगृह्णन्त , शिष्यपरम्परया तेषामिव स्वसिद्धान्तस्य च सर्वतोऽपि प्रचार समुत्कर्ष च भगवन्तं प्रार्थयमाना, सर्वथा परहितैकप्रवणा परार्थैकजीविता परमपुरुषैकदैवता परकलितप्रशसानिन्दादिपराङ्मुखा पर धाम प्रपेदिरे ॥

एतैश्च कृतेषु प्रबन्धरत्नेषु श्रीभाष्यव्यपदेशविख्यात श्रीब्रह्मसूत्रभाष्य विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानुसारेण तत्तदर्थप्रतिपादक प्रबलाभियुक्तिभिरप्रतिहतैश्च प्रमाणै परमतनिराकरणचणगुणगणमखिलसूत्राक्षरात्यन्तानुगुणमपैरैरप्यभिनन्दनीयसुमधुरवचोगुम्भ विलसति विश्वतोऽप्युद्भिन्नभगवद्गुणानुसधानसरसरमणीयम् ॥

श्रीगीताभाष्यमप्येतैरनुगृहीतमभिख्ययैव सुखावसेयविषयजातम् ॥

वेदान्तसार इति, वेदान्तदीप इति च द्वावेतेषामेवापरौ ग्रन्थौ, अतीव सग्रहेण किंचिदिव विस्तरेण च श्रीबादरायणसूत्राणि श्रीभाष्याकलितफक्किकया अक्षरतोऽपि व्याचक्षाणौ, ब्रह्मसूत्रवृत्ती भवत ॥

वेदार्थसग्रहनामकमेतद्विरचित प्रबन्धरत्न तु विशिष्टाद्वैतमतानुरोधेन व्याख्येयानामुपनिषदा व्याक्रियाप्रक्रियादिशाप्रदर्शनपरम् । अत एव श्रीभाष्यादिभिरपि गतार्थतामालोच्य श्रीभाष्यकारैरुपनिषदा न व्यरचि भाष्य पार्थक्येन ॥

नित्यग्रन्थाभिधानोऽप्येक प्रबन्ध श्रीभाष्यकारैरारचित । तत्र च श्रीवैष्णवसमयिनामहरहरनुष्ठेया धर्मा कर्मस्वरूपाणि च सन्ति साधु प्रतिपादितानि ॥

प्रकृत च गद्यत्रयाख्यमत्युत्तम प्रबन्धरत्न श्रीभाष्यकारै स-

दाचार्यसंप्रदायागतद्वयवचनपूर्वकमात्मकृतस्य भरन्यासस्य, स्वकृतप्रपत्तिप्रसन्नदिव्यदंपतिप्रकाशितस्य अभयप्रदानस्य च स्वरूपमन्यानप्यवगमयितुमुपनिबद्धमिति संप्रदायविद. । एकैकस्यापि गद्यस्य पार्थक्येन विषयप्रयोजनादिकं तु तत्तद्भाष्यारम्भ एव स्फुटं प्रकटीकृतमिति नेह तत्र विस्तरः स्वीक्रियते ॥

वस्तुतः सर्वदापि भगवन्महिमानुसधानैकरसिकानां श्रीभाष्यकाराणा श्रीभाष्यगीताभाष्यादिष्वगत्यापतितेन परमतदूषणकोलाहलेन कियतश्चन क्षणान् भगवद्गुणानुभवपरमानन्दपराङ्मुखीभावक्लिश्यमानमानसानामखण्डधारासारनयेन अविच्छेदभगवद्गुणानुभवप्रकारमुच्चैरुच्चार्य भगवत्प्रसादप्राप्तिमुपवर्ण्य कृतार्थभावमात्मनः कलयितुकामानां हृदयपय.पयोधेरनर्गलमभितः प्रसरन्ती सुधालहरिपरंपरा किल श्रीमदिद गद्यत्रयमित्यपि वयमुत्पश्याम ॥

एतद्गद्यत्रयभाष्यकर्तारश्च श्रीमन्निगमान्तमहादेशिका. कलेरेकसप्तत्यधिकशतत्रयोत्तरचतु सहस्रतमे शुक्लनाम्नि संवत्सरे नभस्यमासि श्रवणनक्षत्रे श्रीकाञ्चीनगरपरिसरे हिमोपवनाभिधाने देशे कृतावताराः । एतेषा च मातरपितरौ श्रीमती तोतारम्बा, श्रीमाननन्तसूरिश्च । 'अयं कुक्षौ समुत्पन्न शक्तेर्गर्भे सुतस्य ते । समा द्वादश तस्थ्येह वेदानभ्यस्यतो गता.' इत्युक्तप्रकारेण लोकविलक्षणताप्रकाशनाय एतैरपि द्वादश परिवत्सरान् गर्भे स्थितं मातु· ॥

एते च तन्मातापितृस्वप्नवृत्तान्तानुरोधेन[1] श्रीमद्वेङ्कटाद्रिना-

1 कुलधर्मवैधर्ममनुदिनमनुतिष्ठन श्रीमदनन्तसूरिर्देशे, श्रीनिवासाय, स्वकीया सम्पदा अदायीति, तेन च दत्तो तो तोतारम्बा स्वयमपि दाहिते च ताम्बा इव स्मृतः ।

धम्य श्रिय पतेर्घण्टाया अवतार इत्यखिलानामप्यास्तिकानामभिप्राय । अमु च विषय स्वयमेव श्रीमदाचार्यो सकल्पसूर्योदये सकलयामासु[1] ॥

बाल्यादारभ्यैव सर्वत्र बुद्धिवैभव प्रश्रय भगवति भागवतेषु च भक्ति शान्ति दान्ति च बिभ्राणैरेतैर्विंशतिवयस्कैरेव सद्भिर्विश्वा अपि विद्या वादिहसाम्बुवाहादात्रेयश्रीरामानुजाचार्यवर्यात्स्वमातुलादधिगता[2] ॥

अनन्तर च यथासम्प्रदायमधिगतविशिष्टाद्वैतमतसारसर्वस्वै श्रीमदाचार्यै श्रीकाञ्चीश्रीरङ्गादिषु दिव्यदेशेषु भगवत्सेवापरायणैर्भागवतप्रावण्यपरिपूर्णै[3] सुचिरमवस्थाय श्रीभाष्यादिप्रवचनमाचरद्भिरनेके कृतमतय शिष्यास्तत्त्वहितपुरुषार्थोपदेशेन धन्यजन्मता मवापिता । पराजिताश्च बहव परवादिनस्तदा तदा प्रमाणप्रबलवचोयुक्तिनिकरेण सर्वत सारेण ॥

एतैश्च न केवल सस्कृतभाषायाम्, पर द्रामिडभाषायामपि मणिप्रवालरीत्या शुद्धगाथारूपेण च बहवो ग्रन्था[4] व्यरच्यन्त ।

---

1 चित्रामिनी विबुधवैरिविमर्दिनीना पद्मासनन परिचारविधौ प्रयुक्ता । उत्प्रेक्ष्यत बुधजनैरुपपातभूम्रा घण्टा हरे समजनिष्ट यदात्मनति ॥

2 रामानुजार्योदात्रेया मातुलात्सकला कला । अवाप विंशत्यब्दे य इति श्रीकुमारवरदगुरव । आचार्यैरपि सकल्पसूर्योदये विंशत्यब्द विश्रुतनानाविधविद्यत्रिंशद्वार श्रावितशारीरकभाष्य इति स्वयमुक्तम् ॥

3 कदाचिदपचिकीर्षया कैश्चन कुदृष्टिभिद्वार लम्बितायामुपानहि स्वाशिरसि लम्बायाम् कर्मावलम्बिन कोचित्कचित् ज्ञानावलम्बिन । वय तु हरिदासाना पदरक्षावलम्बिन इति श्रीमदाचार्यैरभिहितम् ॥

4 सस्कृतभाषायाम्— साहित्य चतुर्विंशतिसर्गात्मक यादवाभ्युदय

काव्ये वा नाटके वा स्तोत्रजाते वा यत्र कुत्र वा एतेषा पदविन्यास सर्वात्मना भगवति भक्तिं स्वसिद्धान्तसारं च क्रोडीकुर्वन्नेव भवतीति नन्वानुभाविकमिदमवलोकयितृणाम् ॥

एतेषां वैदुष्यं परवादिनिरसनवैभवं चावलोक्य तदानींतना पण्डिता एव 'कवितार्किकसिंह' इति बिरुदेन श्रीमदाचार्यान् समभावयन् ॥

एकदा च श्रीकृष्णमिश्रवादसमयप्रकटितपराक्रमपरितुष्टेन श्रीरङ्गनाथेन श्रीमदाचार्येभ्य 'वेदान्ताचार्य'[1] इति, श्रीरङ्गनायिकया 'सर्वतन्त्रस्वतन्त्र' इति च बिरुदं प्रसादितमर्चकमुखेन ॥

सर्वदा सदाचारानुष्ठानैकबद्धश्रद्धाना च श्रीमदाचार्याणामुञ्छवृत्त्या देहयात्रां निर्वर्तितवतामनितरसाधारणं नैस्पृह्यं ननु व्यक्त-

---

नाम महाकाव्यम्, श्रीरङ्गनाथपादुकामहिमवर्णनपरं सहस्रपद्यात्मकं पादुकासहस्रम्, सुभाषितनीवी, हंससन्देशकाव्यम्, सङ्कल्पसूर्योदयं नाम महानाटकम्, हयग्रीवस्तोत्रादीनि सहस्राधिकश्लोकसङ्कलितानि बहूनि स्तोत्राणि, द्रमिडोपनिषत्तात्पर्यरत्नावलीप्रभृतीन्यन्यानि च कतिचन । वेदान्ते, न्यायसिद्धाञ्जनम्, न्यायपरिशुद्धि, अधिकरणसारावलि, तत्त्वमुक्ताकलाप, सर्वार्थसिद्धि, शतदूषणी, चक्रारसमर्थनम् । वेदान्ते व्याख्यानरूपाणि, गीताभाष्यव्याख्या तात्पर्यचन्द्रिका, श्रीभाष्यव्याख्या तत्त्वटीका, गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा, स्तोत्रभाष्यम्, गद्यत्रयभाष्यम्, ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् । मीमांसायाम्, सेश्वरमीमांसा, मीमांसापादुका । अन्ये च श्रीवैष्णवसमयाचारादिप्रतिपादका सच्चरित्ररक्षानिक्षेपरक्षापाञ्चरात्ररक्षाप्रभृतय । द्राविडभाषाया च—श्रीमद्रहस्यत्रयसारप्रभृतय द्वात्रिंशद्रहस्यग्रन्था, 'देशिकप्रबन्ध' इति प्रसिद्धिमुपगतो गाथात्मको द्रामिडप्रबन्ध । इत्थं च सकलाश्च तैर्विरचिता प्रबन्धा एकविंशत्युत्तरशतम् । प्रायेण सर्वेऽपि ग्रन्था मुद्रापिता ।

1. 'श्रीवेङ्कटनाथार्य' इति सांस्कारिकं नाम ।

मेव वैराग्यपञ्चकावलोकनेन[1] ॥

किं बहुना— नास्ति कश्चिदेतावति जगति समुत्पन्नः, य खल्विमानाचार्यान् पाण्डित्यप्रकर्षेण मेधाविलसितेन ग्रन्थकरणकौशलेन प्रमाणप्रदर्शनसामर्थ्येन वैराग्यसारेण भगवद्भक्तिभारेण चातिशयितु प्रभवति । अत एव किलैते श्रीमदाचार्याः, कविभिः कवय इति, दार्शनिकैर्दार्शनिका इति, वेदान्तिभिर्वेदान्तिन इति, निबन्द्धृभिर्निबन्द्धार इति, कर्मठैः कर्मठा इति, ज्ञानिभिर्ज्ञानिन इति, भक्तैर्भक्ता इति, प्रपन्नैः प्रपन्ना इति, वादिभिर्वादिन इति, शान्तैः शान्ता इति च बहुधा सभाज्यन्ते ॥

एतैश्च श्रीमदाचार्यवर्यैरस्य गद्यत्रयस्य सत्यपि प्राचीने व्याख्याने क्वचित्क्वचित्तत्रास्वरसमालोचयद्भिरेव नव्यमिदं भाष्यमवतारितमात्मनेति एतद्भाष्यस्थकतिपयप्रघट्टकपर्यालोचनायामवगम्यते । अस्य च भाष्यस्य गुणनिरूपणम् 'नन्विदं श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैरनुगृहीतम्' इत्येतावद्विलेखनमात्रेणैव, मन्यामहे, सपूर्णमाचरितमस्माभिरिति ॥

एतादृशस्य च सभाष्यस्यास्य गद्यत्रयस्य नासीदेतावता शुद्धं च समीचीनं च किमपि मुद्रणमिति सर्वथा विषादस्थानमेत-

---

1 उञ्छवृत्तिमातिष्ठमाना आचार्याः कदाचित् राजकुललब्धप्रतिष्ठैः श्रीविद्यारण्यस्वामिभिस्तत्रागमनं प्रार्थिताः पञ्च पद्यानि उत्तरतया प्राहिण्वन् । तत्पद्यसमुदायस्य वैराग्यपञ्चकमिति व्यपदेशः । तत्रायमादिमः श्लोकः— क्षितिकमनल भवदनलमौदरं बाधितुं पयः प्रस्रुतिपूरकं किमु न धारकं सारसम् । अयत्नमलमल्पकं पथि पटच्चरं कच्चरं भजन्ति विबुधा मुधा ह्यहह कुक्षितः कुक्षितः ॥

दस्माकम् । पूर्वं द्विरा-ध्रलिपिभिर्मुद्रितमपीदं सम्यक् शोधितमिति वक्तुं न पार्यते । कान्च्या च क्रियतश्चन कालात्पाक् कैश्चन बहुविद्भिः संशोध्य सम्यगा-ध्रलिपिभिरारब्धमुद्रणमप्यर्धावसितमस-मग्रसमाप्तमवतिष्ठत इत्यतितरामिदं शोकास्पदमतद्भ-थन्नाद्भिणा विदुषाम् ॥

तदिदं सर्वमालोच्य, अनेकान् श्रीकोशानालोक्य, निधार्य समीचीनं पाठम्, यावच्छक्ति प्रमादरहितं मुद्रापयित्वा, प्रबन्धरत्न मिदं विदुषां प्रीत्यै आत्मनः कृतार्थभावाय च बहिरवतारयाम ॥

यावच्छक्ति परिशोधितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे अस्मदीयबुद्धिभ्रमो षादिना यदि स्युरशुद्धय , प्रार्थयामहे, तर्हि ता स्वयं परिनिर्मृज्य कृपयास्मान् बोधयन्तु, येन द्वितीयस्यां मुद्रणायां वयमतीव जागरिष्याम ॥

रायपेट्टै. चक्रवर्ति. कृष्णमाचार्यः ।

कपर्दिमतकर्दम कपिलकल्पनावागुरा
दुरत्ययमतीत्य तद्द्रुहिणतन्त्रयन्त्रोदरम् ।
कुदृष्टिकुहनामुखे निपतत परब्रह्मण
करग्रहविचक्षणो जयति लक्ष्मणोऽय मुनि ॥

SRI VANI VILAS PRESS SRIRANGAM

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ गद्यत्रयम् ॥

प्रणाम लक्ष्मणमुनिः प्रतिगृह्णातु मामकम् ।
प्रसाधयति यत्सूक्तिः स्वाधीनपतिकां श्रुतिम् ॥

भगवन्नारायणाभिमतानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्य-

॥ श्री ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

प्रख्यातश्रुतविभवान्गुरूनशेषा-
न्प्राश्रित्य प्रणयति वेङ्कटेशसूरिः ।
लक्ष्मीशप्रपदनवैभवप्रतिष्ठां
रागान्ध्यप्रशमकरीं रहस्यरक्षाम् ॥ १ ॥

लक्ष्मीपतेर्यतिपतेश्च दयैकधाम्नो-
योऽसौ पुरा समजनिष्ट जगद्धितार्थम् ।
प्राप्यं प्रकाशयतु व. परमं रहस्यं
सवाद एष शरणागतिमन्त्रसार ॥ २ ॥

अत्र भगवान्भाष्यकार सदाचार्यसम्प्रदायागतद्वयवचनेन स्वयमनुष्ठितन्यासाख्यविद्याविशेष स्वानुबन्धिसजिजीवयिषया यथावत्प्रकाशयन्, 'सीतामुवाचातियशा राघव च महाव्रतम्' 'सीतासमक्ष काकुत्स्थमिद वचनमब्रवीत्' इत्यादिप्रकारेण श्रीप्रपत्तितदनुग्रहपूर्वक स्वस्य भगवता सजात स्वयप्रयोजनसवादविशेष निबध्नाति । प्रतिवचनाशस्तु शरणागतिप्रशीकृतशरण्याभिप्रायविशेषोन्नयनेन निबध्यत इत्येके । इह 'भपत्स्यते इत्यन्त श्रीमच्छब्दाभिप्रेतप्रदर्शनम् । 'अखिल—' इत्यादिकम् 'अशरण्यशरण्य' इत्यन्त नारायणशब्दार्थविवरणम् । तन्मध्ये 'श्रीमन्नारायण इति द्वि पठनमुपायोपेयवाक्ययो सिद्धरूपप्रधानाशव्यञ्जनम् । 'अनन्यशरणोऽहम्' इत्युत्तमपुरुषाभिप्रेताधिकारिविशेषोक्ति । 'त्वत्पादारविन्दयुगलम् इत्यादिकमर्थत स्वरूपतश्च मान्त्रवर्णिकपदत्रयज्ञापकम् । एव प्रधानत मेन सिद्धोपायेन सिद्धप्राप्येन च सह महावाक्यार्थपर्यवसानभूमितया शाब्द प्राधान्यवत्साध्योपायाशा दर्शित । माध्यप्राप्यमपि 'पारमार्थिक— इत्यादिना सक्षिप्तमिति शापयितु मध्ये 'द्वयम्' इति व्याख्येयसमाख्यानिर्देश । 'पितरम्— इत्यादिभिर्जितताविशेषभगवद्गीतादिपठितैरुक्तमवादकैरुपबृहणग्रन्थै, प्रस्तुतोपायविशेषपरिग्रह शरण्यस्वभावानुसधानपूर्वक प्राप्यविरोधिनिवृत्तिप्रार्थनाश च प्रपञ्चयिष्यमाणद्वयार्थतया सग्रहेण सकल्प्याह । 'मनोवाक्कायै — इत्यादिभिरर्थक्रमेण नम शब्दार्थविवरणपूर्वक चतुर्थ्यभिप्रेतपरमपुरुषार्थप्रार्थना प्रकाश्यते । प्रतिवचनवाक्यैस्तु, प्रकृताधिकारिनिर्भरत्वाय स्वीकृतभरस्य शरण्यस्य स्वाभाविकदयार्द्रमुत्तरखण्डोत्तपरमफलाङ्कुरकल्पमभिप्राय व्यवृणुत । अत कृत्स्नमिद गद्य द्वयविवरणमिति साधीयान्सप्रदाय । इह च भगवत्प्रपदन समुन्नतस्य सम्यक्ज्ञान

मपादनपुरुषकारपुरस्कारादिकं पूर्वकृत्यम् । साङ्गस्वरक्षाभरसमर्पणं तत्कालकृत्यम् । स्वनिष्ठानुसंधानपूर्वकं स्वाधिकारोचितकैङ्कर्यादिकमुत्तरकृत्यम् । शरण्यस्य तु पूर्वकृत्यं पुरुषकारप्ररोचनादिकम् । तत्कालकृत्यं समर्पितसर्वभरस्वीकरणम् । उत्तरकृत्यं तु स्वयप्रयोजनभक्त्यादिप्रदानान्तिमदशाप्रबोधनप्रभृति परिपूर्णकैङ्कर्यरूपमुक्तिप्रदानपर्यन्तम् । एतदखिलमिह शब्दतोऽर्थतश्च यथास्थानमनुसंधेयम् । किंच – संबोधनं परं तत्त्वं न्यासोक्त्या परमं हितम् । प्रार्थनामिश्र परमं पुमर्थं इह दर्शितं ॥

नन्वयं सकलफलप्रदो भगवानेव तत्प्रपत्तिसिद्धयेऽधमाश्रीयताम् । किमिह लक्ष्मीप्रपदनेन? मैवम्, यदि भगवत्प्रपदनमिदानीं शक्यमिति निश्चिनुयात् तदा मोक्षार्थमेव तदुपाददीत, न पुनस्तदर्थं तत्प्रयुञ्जीत, अनिश्चिते तु शक्यत्वं नतराम् । ननु विदितश्चेत्प्रपत्तिशास्त्रार्थः, स च सुकरः, तदा स्वयमेव मोक्षार्थमनुष्ठीयताम्? मैवम्, दुष्करकर्माद्यङ्गविरहात् सौकर्येऽपि महाविश्वासाद्यङ्गकप्रपत्तिस्वरूपे 'श्रूयते किल गोविन्दे' 'सत्यं शतेन विघ्नानाम्' इति न्यायेन समवत्प्रतिबन्धे मात्रया दौष्कर्यात् । उक्तं च— 'उपायः सुकरः सोऽयं दुष्करश्च मतो मम' इति । अत 'स्थिते मनसि' इत्यादिप्रक्रियया विवयत स्वरूपतश्च विशिष्टाकारप्रपत्त्यनुष्ठाने प्राप्याभिलाषप्रापकाध्यवसायप्रापकान्तरानन्वयानुरूपानुगुणमनःसमाधानाद्यर्थमिह तत्प्रार्थनं युक्तम् । एवमपि सुकृतविशेषैरेव लक्ष्मीप्रपत्तिवत् भगवत्प्रपत्तिरप्यस्त्विति? मैवम् तदथ एव ह्ययं सुकृतविशेषः । न चात्रापि पूर्ववदशक्यत्वचोदना, स्वतन्त्रपुरुषेव पृथक् तावन्मात्रशक्तिप्रदानात् । तदभिप्रायेण ह्युक्तं भगवता शौनकेन— 'वाचं परं प्रापयिता प्रपन्नश्रियः श्रियम्' इति । गीतास्यते च— 'यामालम्ब्य सुखेनेमं दुस्तरं हि गुणोदधिम् । निस्तरन्त्यचिरेणैव व्यक्तध्यानपरायणाः ॥' इति । सा चैवं न्यायमाह— 'प्रायश्चित्तप्रसङ्गे तु सर्वपापसमुद्भवे । मामेका देवदेवस्य महिषीं शरणं श्रयेत् ॥' इति । न चैवं [1]'तदर्थं प्रपत्त्यन्तरापेक्षयानवस्थाप्रसङ्गः,

---

1 तदर्थमपि प्रपत्त्यन्तरापेक्षायां.

स्वतन्त्रसकल्पेन व्यवस्थितत्वात्सामग्रीविशेषाणाम् । सामग्रीप्रवाहानवस्था तु सर्वस्मिन्नपि कार्ये सर्वैः सिद्धान्तिभिः स्वीकर्तव्या स्वीकृता चेति नासौ दोषः ॥

अतोऽपवर्गार्थभगवत्प्रपत्तिसिद्धये 'यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने । आत्मविद्या च देवि त्वं विमुक्तिफलदायिनी ॥' 'विद्यास्त्वायवन्त मामादित्यस्य सनातनम्' इत्यादिभिः सर्वविद्याप्रवर्तकतया तत्तद्विद्यात्वेन निर्दिष्टा सम्यक्ज्ञानव्यवसायोपायादिप्रदाने विशेषाधिकारवर्ता मनुग्रहैकस्वभावा श्रियमादौ प्रपद्यते—**भगवदिति** ॥ अत्र 'अशरण्यशरण्याम्' इति वक्ष्यमाणस्योपयुक्ता विशेषा नवभिः पदैः ख्याप्यन्ते । ननु 'विष्णुपत्नी विष्णुवल्लभा' इत्यादिषु भास्करेण प्रभेव पत्यासौ निरूप्यताम् । यथोक्तं ताभ्यामेव— 'अनन्या हि मया सीता' 'अनन्या राघवेणाऽहम्' इति । इह तु तया तन्निरूपणे व्याख्येयस्थे किमिति भगवत्तासौ निरूप्यते? प्रस्तुतोपयोगार्थमिति ब्रूमः । भगवदभिमतानुरूपत्वे हि, तस्यास्तेनेच्छाविघाताभावात् तद्विरुद्धेच्छाविरहाच्च ततोऽस्मदिष्टं सिध्येत् । प्रभया प्रभावत इव व्याख्येयगतं तया तस्य निरूपणमपि श्रीवल्लभादिव्यपदेशेन दर्शयिष्यति । इदं च परस्परनिरूप्यत्वमन्यत्राप्युक्तम्— 'तदेतत्सूक्ष्ममिथुनं परस्परविचिह्नितम् । आदावन्योन्यमिश्रत्वादन्योन्यप्रतिपादकम् ॥' इति । आदावन्योन्यमिश्रत्वात् 'शान्तानन्त—' इति प्रकारेण नित्यमन्योन्यसंबद्धत्वादित्यर्थः । न च परस्परनिरूप्यत्वेऽन्योन्याश्रयदोषः, प्रभाप्रभावतोरिव प्रमाणतः प्रकारान्तरेणापि तयोर्निरूपणात् । अत्र द्विषट्काष्टाक्षरगताभ्यां भगवन्नारायणशब्दाभ्यां 'शुद्धे महाविभूत्याख्ये' 'नरसंबन्धिनो नाराः' इत्यादिभिर्निरुक्ताभ्यामुभयलिङ्गत्वमुभयविभूतिमत्त्वं च ख्याप्यते । भगवच्छब्दस्य 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव' इत्यादिप्रदर्शितक्रमेण 'अन्यत्र ह्युपचारतः' इत्यौपचारिकप्रयोगप्राचुर्यमस्ति । नारायणशब्दस्य तु तन्नास्ति । कारणवाक्येषु चानन्यथासिद्धनिःसंदेहविशेषनिर्धारणोपयुक्तश्चायम्, 'एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानः' इत्यादिश्रुतेः । 'सहस्रशीर्षम्' इत्यनुवाके

च तेनैव सर्वपरविग्रहविचनिर्धारणम् । अतस्तेनात्र विशेष्यस्य निर्देशः । ततश्च तद्विशेषणतया भगवच्छन्दोऽनादृतरूढिरुभयलिङ्गत्वव्यस्त्यर्थमेव ॥

उक्तप्रकारं भगवतः स्वरूपं निरतिशयानन्दतया मुक्तानां नित्यानामिव च *स्वस्याप्यभिमतम्; ततोऽपि स्वबल्लभायाः स्वरूपादिक*मित्यभिप्रायेण— अभिमतेत्युक्तम् । श्रूयते हि— 'श्रिय लोके देव जुष्टामुदाराम्' इति । [1]निरवधिकक्रीडादिमता निरुपाधिकदेवेन भगवता प्रीतिविषयीकृतामित्यर्थः । सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षप्रतिपत्तेः, बाधकस्य चाभावात्, औचित्यातिशयात्, तथैव वेदवि(द्वा)ख्यातत्वाच्च देवशब्दोऽत्र वासुदेवपरः । देवैर्जुष्टामिति मन्दम् । स्मर्यते च–'प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम्' इति, 'अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेयं स च धर्मात्मा *मुहूर्तमपि जीवति ॥* इति च । *अभिमतत्वेऽप्यननुरूपत्वम्*, अनुरूपत्वेऽप्यनभिमतत्वं च, लोके दृष्टमिति तद्व्यवच्छेदार्थमुभयोक्तिः ; *यथा—' चकर्थ यस्या भवनम्* ' इत्यादिश्लोकयोः । लोके केनचिदाकारेणाभिमतानुरूपत्वम्, आकारान्तरेण तदभावश्च, क्वचिद्दृश्यते । तद्व्युदा*साय स्वरूपरूपादिसर्वोक्तिः ॥*

तत्र स्वरूपस्य गुणत्वायोगात्, स्वरूपं रूपं गुणः विभवः ऐश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणश्चेति द्वन्द्वः । अनुरूपत्वमिह सम्बन्धे सति प्रकृष्टं सादृश्यम् ; यथा— 'परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः' इति । रत्नकाञ्चनमुक्ताप्रवालादेरिव स्वसम्बन्धेन शोभातिशयहेतुत्वरूपमौचित्यं वा, यथा— 'अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ।' इति, 'तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् । राघवोऽर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ॥' इति च । अत्र वयोलक्षणयोस्तुल्यशब्द औचित्यपरः, दम्पत्योर्न्यूनाधिकवयस्त्वात्, स्त्रीपुंसलक्षणानां च भिन्नप्रकारत्वात्, तत्सहोक्त्या शीलादिष्वपि औचित्यपर एव, तुल्यश-

1 निरवधिकक्रीडोपयुक्तया देवेन ..

ब्दोक्तार्थस्य 'अर्हति' इति समुदायनिर्देशाच्च । यद्वा, अर्हत्वस्य साधक तया तुल्यशब्देन सदृशत्वमुच्यते । वयस सदृशत्वम् 'घनकनकद्युती युव दशामपि मुग्धदशाम्' इत्युक्तमासन्नतरत्वम् । लक्षणस्य सदृशत्व पतिलक्ष णवत्त्वसोत्कर्षव्यञ्जकत्वम्, येन स पुरुषोत्तम, सा च सर्वलक्षणसपन्ना नारीणामुत्तमेत्युच्यते । 'सदा तवैवोचितया तव श्रिया' 'आत्तु स्वैरनु रूपरूपविभवै' इत्यादिकमनुसधेयम् ॥

भगवत्स्वरूपादेरेतत्स्वरूपादीना यथाक्रममानुरूप्यमूह्यम् । तत्र स्वरूप स्वासाधारणधर्मनिरूप्य धर्मि, तस्यानुरूप्य 'नान्ययोगिव्यते परम्' इत्यादिषु ग्राह्यम् । रूप 'हिरण्यवर्णाम्' इत्याद्याम्नातम्, तस्यानुरूपत्व हि अनिरमर्णीयत्वनित्यत्वाप्राकृतत्वादिविशिष्टसदृशत्वम् । 'नित्यैव' इत्यु पक्रम्य 'विष्णोर्देहानुरूपा वै करोत्येषात्मनस्तनुम्' इति च निगमितम् । अत्र रूपादनन्तरो गुणशब्द सौन्दर्यादिदिव्यविग्रहगुणपर, 'गुणाद्रूप गुणाच्चापि प्रीतिर्भूयो व्यवर्धत' इतिवत् । विग्रहगुणाना स्वरूपगुणाना च पृथङ्निर्देश प्रीत्यतिशयद्योतनार्थ । विभव 'फणिपति शय्यासन वाहनम्—' इत्यादिभिरुक्त विभूतिद्वयम्, यथोक्तम्— 'अस्या मम च शेष हि विभूतिरुभयात्मिका' इति । उक्त च श्रीरामभिश्रै — 'उभ याधिष्ठान चैक शेषित्वम्' इति । एव द्वयोर्विभवस्यैकत्वेऽपि तदानुरूप्य वचनम् अन्यूनानतिरिक्तविभूतिमत्त्वपरम् । यद्वा, 'अर्थो विष्णुरिय वाणी' इत्यादिभिर्लौकिकदर्शितन्यायेन विभज्य निर्दिष्टो विभूतयश्च । स्वासाधारण विभूत्यादिक च विभव । 'निधि पद्मा निधि शङ्खश्चतुर्दन्तो गजस्तथा । कल्याणसर्प पञ्चास्य शिक्षितो गृहरक्षक ।' इत्यादि च पुराणप्रसिद्धमा नुरूप्यमिह यथार्ह ग्राह्यम् । ऐश्वर्ये शीले च अनवधिकातिशयादिशब्देन परत्व- सौलभ्यौपयिकगुणवर्गद्वयसग्रह, 'सर्वैश्वर्यगुणोपेता नित्य तद्धर्मधर्मिणी' इत्यादिभिरेतत्सिद्धि । अत्र परस्परेच्छानिवर्त्याभावात् ऐश्वर्यमनुरूपम् । शील च गुहादिषु रामस्येव, त्रिजटादिषु तस्या प्रसिद्धम् । एव पतिपा रार्थ्ययुक्तदिनसर्वशेषित्वान्वितानामन्येषामपि गुणानामानुरूप्य सुगमम् ।

शीलाद्यनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणा

'ब्रह्मादिसुरवज सदयितम्वदासदासीगण' इत्युक्तेभ्य सातिशयस ख्यातगुणेभ्यो व्यावृत्त्यर्थमाह— **अनवधिकातिशयासंख्येयेति** ॥ अनवधिकत्वमिह स्वापेक्षयोत्कर्षावधिराहित्यम् ॥

ननु भगवत एवैश्वर्यमनवधिकातिशयम्, 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' 'सर्वेश्वरेश्वर कृष्ण' 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिक कुतोऽन्य' इत्यादिभिस्तथोक्त । 'पुम्प्रधानेश्वरेश्वरी' इति नाम तु स्त्रीप्रत्ययानुपपत्ते श्रुत्यादिविरोधाच्चान्यथा नेयम्—पुम्प्रधानयो गोवलीवर्दन्यायेन विशेषत उक्तानां ब्रह्मादीश्वराणां च भगवान् ईश्वर, तत्पत्नीयम्—इति । 'पुयोगादाख्यायाम्' इति स्त्रीप्रत्ययोपपत्ति । पुम्प्रधाने स्वशक्त्यैव नियच्छति, ईश्वर च वाल्लभ्येनेति निर्वाहो निरूप क्लिष्टश्च । 'ईश्वरीं सर्वभूतानाम्' इत्येतदप्येतेन गतार्थमिति ? अत्रोच्यते, यद्यपि नाम्नि तथा निर्वाह, तथापि श्रुतौ न तथा स्यात्, सर्वभूतानामिति षष्ठ्यन्वयवैयर्थ्य प्रसङ्गात् । स्त्रीप्रत्ययस्तु बाहुल्केन नेय । 'अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी' इति च मन्त्रान्तरेणोक्तम्, तदपि हि तद्विभूतिभूतभूमिविषयत्वात् तत्पर्यवसाय्यर्थ । श्रीवैकुण्ठगद्ये च शेषादीनामपि तदाज्ञानुविधायित्वमुक्तम्— 'शेषशेषाशनादिसर्वं परिजन भगवतस्तत्तदवस्थोचितपरिचर्यायामाज्ञापयन्त्या' इति । आहुश्च भगवद्यामुनाचार्या — 'यस्यास्ते महिमानमात्मन इव त्वद्वल्लभोऽपि प्रभुर्नाल मातुमियत्तया निरवधि नित्यानुकूल स्वत' इति । वेदार्थसङ्ग्रहे चोक्तम्— 'स्वाभिमतस्वानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकमहिममहिषी' इति । उक्त च श्रीवत्साङ्कमिश्रै — 'देवि त्वन्महिमावधिर्न हरिणा नापि त्वया ज्ञायत' इति । तदात्मजैश्च—'प्रशमनबल—' इत्यारभ्य 'तव भगवतश्चैव साधारणा गुणराशय' इति । न चैतावता भगवतो नि समाभ्यधिकत्वविरोध, प्रत्युत तत्प्रतिष्ठापनमेव, 'ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इति श्रुत । न ह्येवंविधपत्नीविशिष्टत्व कस्य-

पद्मवनालयां

चिन्तदन्यस्यास्ति, येन तत्साम्यादिशङ्का स्यात । उपबृंहितं च—'अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा' इति। एवमस्याः शीलादीनामनवधिकातिशयत्वेऽप्यविरोधः । यथा प्रभागुणोत्कर्षे भास्करो निःसमाधिकः । श्रीमानपि तथैव स्यात्पतिः पत्नीगुणोन्नतौ ॥ ज्ञानभोगसमानत्वे नित्यमुक्तेश्वरेषु च । यथा नैयम्यनियतिस्तथैवात्रेत्यनाविलम् ॥

शास्त्रेषु बहुधा भगवद्गुणत्वादिरूपेण निर्दिष्टायास्तस्याः कैश्चिन्निर्गुणत्वादिकं शङ्क्यते इति तद्व्युदासाय कल्याणगुणोक्तिः । गुणत्वादिनिर्देशास्तु अस्या द्रव्यत्वाद्यविरोधेन अन्यपरा इति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । 'ततोऽवलोकिता देवाः' 'त्वयावलोकिताः सद्यः' 'स श्लाघ्यः' इत्यादिभिरेतदवलोकनात्क्षुद्राणामपि गुणसिद्धौ सर्वकल्याणगुणशालित्वमस्याः कैमुत्यसिद्धम् । कल्याणत्वं मोक्षपर्यवसायितत्त्वज्ञानादिमङ्गलावहत्वं स्वयं नित्यानुकूलत्वं च। 'न ते वर्णयितुं शक्ता गुणान् जिह्वापि वेधसः ।' इत्याद्यभिप्रेतसर्वापरिच्छेद्यगुणानन्त्यातिशयसूचनाय गणशब्दः; ऐश्वर्यादेरनेकावान्तरगुणसमुदायात्मकत्वाद्वा, 'प्रकृष्टं विज्ञानम्' इत्यादिन्यायात् ॥

अथ विभूतितोऽपि मङ्गलनिर्वाहकत्वं प्रदर्शयति— **पद्मवनालयामिति** ॥ एतेन 'पद्मे स्थितां पद्मवर्णाम्' 'गन्धद्वाराम्' इत्याम्नातसौवर्ण्यसौगन्ध्यातिशयोऽपि सूचितः । तच्छरणवरणमन्त्रे चोक्तम्—'तां पद्मनेमीं शरणमहं प्रपद्ये' इति । नाभिस्थानीयकर्णिकावस्थानात्, पद्ममस्या नेमिवद्भवति । पद्ममेव नेमिः नयनसाधनं यस्याः सा पद्मनेमीति केचित् । 'मातरं पद्ममालिनीम्' 'आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम्' 'श्रीनिलयमालाधारिणी' 'प्रियाणि तस्याः पुष्पाणि कमलानि विदुर्बुधाः' 'विकासिकमलस्थिता' इत्यादिष्वप्यस्या विशेषतः पद्माङ्गीकारश्रुतेः, श्रीविष्णुस्मृत्यादिषु विस्तरेणोक्तानां मङ्गल्यविभूतिभेदानामिव विशेषतो देवतेति ज्ञापयितुमिदं सुप्रसिद्धमुख्यमङ्गलभूतपद्मवनोदाहरणम् । 'यत्र पद्मवनानि च'

भगवतीं श्रियं देवीं

इति भगवतो विशेषसन्निधिस्थाने पद्मवने तद्विग्रहं इवासौ विशेषेण सन्निधत्ते । एतेन 'साहं वै पङ्कजे जाता सूर्यरश्मिप्रबोधिते । भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा श्री पद्ममालिनी' इति श्रीनासत्यसंवादोक्तं सर्वभूतोज्जीवनार्थावतारसौलभ्यमपि प्रदर्शितं भवति । एवं मङ्गलगुणविभूतियोगेन निर्दोषत्वमपि सकलत्याह— भगवतीमिति ॥ 'ज्ञानशक्तिबल—' इत्यारभ्य 'विना हेयैर्गुणादिभिः' इति हि स्मर्यते । अथ उक्तवक्ष्यमाणसर्वातिशयस्थापिकया सुप्रसिद्धस्वासाधारणसमाख्यया सर्वसमाश्रयणीयत्वादिकमाह– श्रियमिति ॥ एवं हि श्रीशब्दो निरुच्यते— 'शृणाति निखिलान्दोषान् श्रीणाति च गुणैर्जगत् । श्रीयते चाखिलैर्नित्यं श्रयते च परं पदम् ॥' इति, 'श्रयन्तीं श्रीयमाणां च शृण्वतीं शृण्वतीमपि ।' इति च । अस्य च नाम्नः सर्वप्रकारोत्कर्षज्ञापकत्वमाह — 'श्रीरित्येव च नाम ते भगवति ब्रूमः कथं त्वां वयम्' इति, श्रीरसि यतः इति च । भगवन्नारायणपदाभ्यामुक्तस्यानुरूप्यं च 'भगवतीम्' 'श्रियम्' इति पदाभ्यां दर्शितम् । श्रीपदनिरुक्तिभिः सश्रितदोषनिराकरणम्, प्राप्यरुचिप्रापकाध्यवसायादिप्रदानम्, उपायस्वरूपनिर्वर्तकत्वम्, 'पितेव त्वत्प्रेयान्' इत्युक्तं पतिप्रसादजनकत्वं च सिद्धम् । एवमाश्रितार्थव्यापारास्तदनुगुणावतारादयश्च न कर्मकृता इत्याह— देवीमिति ॥ भर्तुर्लीलायामेवस्वस्यात्तदनुगुणव्यापारोपपत्तिरिति भावः । 'भगवतीम्' इत्यादिपदत्रयेण द्विपदकार्णस्थभगवद्वासुदेवपदार्थानुरूप्यं च भाव्यते । श्रियं देवीमिति समभिव्याहारेण, 'श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम्' 'श्रीर्देवी पयसस्तस्मादुत्थिता धृतपङ्कजा' इत्यादिश्रुतिस्मृतयः सूच्यन्ते । 'श्रियः श्रीश्च भवेदग्र्या' इत्युक्तं पतिसम्बन्धेन च तमामत्यादिकमपि दर्शीमत्यनेन गम्यते ॥

एवम् 'क्रीडार्थमवतीर्णस्य तस्य' इत्याद्युक्तलोकानुकम्पाहेतुकावताराया अपि तस्याः 'पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वक्षःस्थलं हरेः' 'मया विना

नित्यानपायिनीं निरवद्या

मुष्यति दोषदर्शनम् इत्यादिभिरानन्त्येनमर्शेषविशेषणादित्वपदेनात्कथमप वाघमीताना तनद्दयमथाम् तत्पुरस्कारेण भगवदाश्रयण स्यादि यत्राह— नित्यानपायिनीमिति । 'श्रीवत्सवक्षा नित्यश्री 'नित्यैवैषा जगन्माता विष्णो श्रीरनपायिनी अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषानपायिनी' 'भग वद्वासुदेवस्य नित्यैवैषानपायिनी' 'महाविभूते सपूर्णषाड्गुण्यवपुः प्रभो । मम सदाभवस्य नित्यैवैषानपायिनी ॥' इत्यादिभिरस्यौन कदाचिदपि विश्लेष । अवतारेष्वपि कदाचिद्विश्लेषशोकादेरभिनयमात्र-मेव । इद च श्रीमद्रामायणान्ते सूचितम्— 'रामस्य सव्यपार्श्वे तु पद्मा श्री समवस्थिता । दक्षिणे हीविशालाक्षी व्यवसायस्तथाग्रत इति । एव देवीमित्यन्तेन व्याख्येयस्थश्रीशब्दार्थो दर्शित । तन्मुखेन नित्य भगवत सुखप्रसादजनकत्व स्थापयितु नित्यानपायिनीमित्यन्तेन तदन्वयगतुपर्यश्रोक्तो भवति ॥

ननु भगवन्नामित्यादिभि स्वतो निर्दोषत्वादौ निरूपसम्बन्धे च सि द्धेऽपि, स्त्रीत्वोपाधिवशात् कदाचित्पतिपारार्थ्यवैगुण्यम्, पतिप्रतिकूला भिप्रायत्वम्, अविमृश्यकारित्वम्, नृशसत्वम्, निग्रहरुचित्व च, 'शत हृदाना लोलेव गत्वरा प्रतिकूलताम् । गरुडानिलयो सैव्रयमनुगच्छ न्ति योषित ॥' किंयते स्त्रीषु चापल्य किं न कुर्वन्ति योषित । इत्या दिभि प्रसिद्ध यदि स्यात् तदा कथ नित्यमहारण्यदारण्यत्व स्यादित्य-त्राह— निरवद्यामिति ॥ सामान्यत स्त्रीत्वनिबन्धनदोषवचन भेदक्षेत्र कर्मोपाधिविशेषनियत प्रायिक चेति नास्यास्तत्प्रसङ्ग । उक्त च तत्रैव— 'अनवद्यानवद्याङ्गी नित्य तद्धर्मधर्मिणी' इति । श्रीमद्रामायणे च— 'इय तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता इति । किं च, 'आनृशस्य परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुत इति स्मारयन्त्या नृशसत्वप्रसङ्ग एव नास्ति । निग्रहरुचिश्च सर्वथाया एवास्या अत्यन्तापकारिष्वपि न सभव

देवदेवदिव्यमहिषीम् अखिलजगन्मातरम् (अस्मन्मातरम्)

तीति स्ववाक्यसिद्धम्, 'असन्देशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसा ॥' इति । एतद्विभूतिभूतदेवतादिषु कर्मवशादीदृशदोषसम्भवेऽपि नास्यास्तन्मूलभूतः सङ्कल्पः । 'त्वया देवि परित्यक्तं सकलं भुवनत्रयम् । विनष्टप्रायमभवत् त्वयेदानीं समेधितम् ॥ सन्त्यक्ता ये त्वया मले—' इत्यादिपृक्तसत्यागोऽप्युपभामात्रम्, तच्च प्रीतिकोपविरहेणावस्थानम् ॥

नन्वेवं भगवदभिमतत्वादिकं शरण्यत्वोपयिकं सर्वं लक्ष्म्यन्तरेऽपि स्यात्, *विष्कम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः* इत्यादिभिस्तन्माहात्म्यप्रमिते, तारतम्यं तु दुरूहम्, अतः कथम् 'अशरण्यशरण्याम् अनन्यशरणः' इत्युच्यते? तत्राह— **देवदेवदिव्यमहिषीमिति** ॥ यथा मनुष्यादिभ्योऽधिकानां ब्रह्मादिदेवतानां मनुष्यस्थानीयानां सर्वप्रकारसमधिकतया भगवान् देवः, तथा ब्रह्मादिदेवपत्नीभ्यः समधिकानां भगवत्पत्नीनामप्यसौ प्रधानतमेत्यभिप्रायेणात्र दिव्यशब्दः । इयं ह्युभयाधिष्ठानैश्वर्यसाम्राज्येन सर्वमङ्गलप्रदायित्वादिभिश्च प्रकृष्यत इति भगवच्छास्त्रे उक्तम् । तथा ब्राह्मे पुराणेऽपि—

अनन्तनामधेया च शक्तिचक्रस्य नायिका । इति । पत्न्यादिषु शक्तिशब्दस्तद्विहारादिकार्योपयुक्तविशेषणत्वाभिप्रायः । तदिदं प्राधान्यम्, 'कृताभिषेका महिषी' इति विशेषणात् महिषीशब्देन च विवक्षितम्, तदा दिव्यशब्दः, तद्विग्रहस्य भगवद्विग्रहस्येवाप्राकृतत्वादिकं व्यनक्ति ॥

एवं निर्वाहितभङ्गपरिहाराय प्रत्याख्यानानर्हत्वाय च पतिवाल्लभ्यातिशय उक्तः । अथ तथाविधोत्कर्षस्य निकर्षरूपापराधदर्शनजनितसाध्वसपरिहाराय प्रजावात्सल्यातिशयमाह— **अखिलजगन्मातरमिति** ॥ जगच्छब्द इह चेतनपरः । *नमामि सर्वलोकानां जननीमब्धिसम्भवाम्* *त्वं माता सर्वलोकानाम्* इत्यादिभिरस्याश्चतुर्मुखादीन्सर्वान् अनुप्रति मातृत्वात् लोकमातेति नाम पठ्यते । एवमुपबृंहणबलात् 'निरवद्यं सततम्'

अशरण्यशरण्याम्

इत्यादिसूक्तमस्या मातृत्वं भगवतः पितृत्वेन समानविषयम्। न हि मदेककर्तृकमिदमस्या मातृत्वमित्यभिप्रायेण अखिलशब्दः। तदिदं विश्वमातृत्वम् दर्शितं निरुपाधिकवात्सल्यं रिपूणामपि वत्सलस्य पत्युरनुरूपतमम्। तच्च हितचिन्तारहितेषु अहितचिन्तकेष्वपि दयाचिह्निरस्याः कदाचित्फलति, किं पुनरिदानीं हितचिन्तोन्मुखे मयीति भावः। दुःसहनिरन्तरापराधे दौरात्म्यनिधौ रावणेऽपि हि सोन्मादपुत्र इव जननीत्वेनैव जातवात्सल्या 'मित्रमौपयिकं कर्तुम्' 'विदितः स हि धर्मज्ञः' 'प्रसादयस्व त्वं चैनम्' इत्यादिभिः सर्वाधिकं रहस्यमुपदिश्य तद्भयप्रशमने प्रयतते स्म। एवमखिलजगन्मातरमित्यन्ते पदे श्रिया कीर्तितायास्तत्त्वपत्नीत्वातिशयितामोघधर्मत्वं सूचितम्, यथोक्तं काश्यपीये— 'नारायणात्मिकां देवीं श्रियं चैनां जगन्मातरम्। भजमानो महाभाग परमो धर्म उच्यते॥' इति। अयं च तदा त्मकत्वव्यपदेशस्तत्पत्नीत्वाभिप्रायेण। अत्र 'अस्मत्स्वामिन्' इतिवत् 'अस्मन्मातरम्' इत्यपि श्रीविष्णुचित्तादयः पठन्ति, व्याचक्षते च 'मातुर्नमु नैवशजननेन पुनश्च विशेषेण 'अस्मन्मातरमिति' इति॥

उक्ते स्वभावे सिद्धमपेक्षितानुगुणमाकारमाह—अशरण्यशरण्यामिति। येषां मे क्षोभायनिष्पत्तिकामाना सर्वलोकशरण्योऽपि न भवेच्छरण्यः, तेषामप्यसौ शरण्या, यथोक्तं त्रिजटया— 'भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया। राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम्॥ 'प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा। अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात्॥' इति। वानरपरिषदि चैतदनुवदन्वायुसूनुराह— 'अलमेषा परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम्।' 'ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता। अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः॥' इति। 'पापानां वा शुभानां वा' इत्यादीनि च प्रभञ्जनसुतं प्रति तद्वाक्यानि। कुपितनरसिंहसमीपागतिभीताश्च प्रजापतिप्रमुखास्तामेव विश्वमातरमाश्रित्य तत्पुरस्कारेण तमुपसेदुरि

अनन्यशरण शरणमहं प्रपद्ये ॥

ति पुराणप्रसिद्धम् । आहुश्च— 'मातर्मैथिलि राक्षसीस्त्वयि तथैवार्द्रापराधास्त्वया रक्षन्त्या— इत्यादि ।

भवत्वेवमशरण्यशरण्यत्वं तस्याः, भवतस्तेन किमायातमित्यत्र तदेकप्रपत्तियोग्यां स्वावस्थां दर्शयति— **अनन्यशरण्य इति** । अन्यत् शरणं यस्य नास्ति सोऽनन्यशरणः । शरणमुपायः 'उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरणमित्ययम् । वर्तते साम्प्रतं चैष उपायार्थैकवाचकः ॥' इति स्थापनात्[1] । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । उत्तमपुरुषेणैव स्वान्वये सिद्धे 'अहम्' इत्यधिकोक्त्या स्वस्य दुष्करोपायान्तराशक्तिः सूच्यते । प्रपद्य इत्यत्र यद्यपि गत्यर्थेन धातुना बुद्ध्यर्थेन सता अध्यवसायमात्रमुपस्थाप्यते, तथापि प्रमाणानुसारात् शरणशब्दतात्पर्याच्च प्रार्थनान्वितभरन्यासं करोमीत्युक्तं भवति । प्राप्यतं चानन्तरं फलनिर्देशः । यत्तु परम्परोपकारेण दक्षिणादानेन प्रशासनेन वा भरन्यासः, नासौ प्रपत्तिः । ननु मुमुक्षोरेव भगवद्व्यतिरिक्तदेवतान्तरप्रपदने तदैकान्त्यं विहन्यात् ? मैवम्, यथा कर्मयोगादिकमनन्योपासनार्थतयोपादीयते, तथानन्यप्रपदनार्थतयोपादीयमानमिदं तदैकान्त्यमेव स्थापयति । यथा स्वाधिकारोचितपरिकरोचनेऽनन्यत्वाविरोधः, तथेहापि । 'आस्रो विष्णुरनाशश्च द्विधा परिकरः स्मृतः । नित्यो यथो न चानित्यः कर्मवश्या मुमुक्षुभिः ॥' इति चोक्तम् । एवं परस्परतया वरणेऽपि न विरोधः, अन्यथा गुरुभजनतत्पुरस्कारादिकमपि विरुध्येत । अथ 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' 'आचार्यमुपासीत' इत्यादिभिस्तादर्थ्यात् तत् संगृह्यते ? इदमपि पूर्वोक्तैस्तदर्थैः, अविशेषात् । किं च, श्रियं प्रपत्स्ये 'चन्द्रां प्रभासाम्' इति मन्त्रेण अलक्ष्मीनाशनार्थमामनन्ति, तथा 'ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सताम्' इति । या मुमुक्षूणां मोक्षहेतुर्विद्यैव लक्ष्मीः, तदभा-

1 व्यवस्थापनात्

पारमार्थिकभगवच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्ति-

त्नाशोऽनया क्रियत इति तदर्थं शरण्याभिप्रायमवादिनी तन्महिषीप्रपत्तिर्युक्तैवेति सिद्धम्। एवं मेयं साक्षात् परंपरया वा सर्वफलसाधिका। 'उदाराम्' इति श्रौतपदं ह्यनवच्छिन्नविषयम्। तच्च 'सर्वकामप्रदां रम्यां संसारार्णवतारिणीम्। क्षिप्रप्रसादिनीं लक्ष्मीं शरण्यामनुचिन्तयेत्॥' इत्यादिस्वायंभुवादिवचनैरुपबृंहितम्। प्रार्थ्यस्तु च 'ऐश्वर्यमक्षरगतिं परमं पदं वा' इत्यारभ्य 'कथय कोऽयमुदारभावः' इति। व्यतिरेकमुखेन चैतत्स्थिरीकृतं च तु श्लोकयाम्– 'श्रेयो नहरविन्दलोचनमनः कान्ताप्रसादादृते संसृत्यक्षरवैष्णवाध्वसु नृणां संभाव्यते कर्हिचित्' इति॥

तत्किमत्रापाश्रितमित्यत्राह— **पारमार्थिकेति**। पारमार्थिकशब्दस्य चरणारविन्दविशेषणत्वे अर्थशब्दः प्रयोजनवाची। पारमार्थिकं परमार्थ इत्यर्थः। यद्वा, परमप्रयोजनभूतानुभवग्राह्यं परमभोग्यमित्यर्थः। एतेन परभक्त्यादिजननाद्वेत्युच्यते। निर्दोषगुणवत्स्वामिचरणयोः भक्तस्य भक्त्यतिशयस्यातिशयाभिप्रायेण भगवच्चरणशब्दः अरविन्दस्वरूपेण च। 'स भ्रातुश्चरणौ गाढम्' 'यावन्न चरणौ भ्रातुः' 'तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ। सुजातमृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलङ्कृतौ॥ यस्तेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिनन्दितौ' इत्यादिष्विवान्योन्ययोगादपि शोभमानत्वद्योतनाय युगलशब्दः। पारमार्थिकशब्दस्य परभक्त्यादिविशेषणत्वे अनुभवविशेषणत्वेऽपि परमप्रयोजनत्वं भ्रमकैतवराहित्यं वा विवक्षितम्। ऐकान्तिकत्वं प्रयोजनान्तरानन्वयेन तदेकनियतत्वम्, नत एव नित्यानुवृत्तत्वमात्यन्तिकत्वम्, अन्यार्थत्वे हि तत्सिद्धौ निवर्तेत। निरतिशयत्वमात्यन्तिकत्वमिति चाहुः। अत्र परभक्तिः उत्तरोत्तरसाक्षात्कारेच्छात्मिका धीः, सा च 'या प्रीतिः' इत्यादिष्विव विषयस्वभावजा, न त्विष्टसाधनत्वबुद्धिजा। परज्ञानम् उत्तरोत्तरसाक्षात्कारः। साक्षात्कृतनिरन्तरानुबुभूषा परमभक्तिः। अनुभवस्त्विदानुवृत्तमवेन साक्षात्कार एव। नित्याना

परज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनान-

मुक्तानां च नित्यानुवृत्तैकरूपानुभवः क्षणभेदेन परभक्त्याद्याकारभेदैश्च विकल्प्यते। पूर्वपूर्वक्षणवृत्तत्वोत्तरक्षणावच्छिन्नस्वरूपस्येष्टतममभिप्रेत्य कृतत्वव्यपदेशः तस्य मुख्य एव तु योगविशेषजन्यानुभवे ॥

नन्विष्टोपायभूतपरभक्त्यादिभिमुक्तदशानुभवस्य कृतत्वं मुख्यमेवास्तु, तथासत्युपरि श्लोकत्रयोदितज्ञानस्य स्थानत्रयोदितपरभक्तेश्च प्रार्थनमुपपद्येत। तदर्थं च यथाभाष्यं सर्वात्मपदाङ्गप्रपत्तिरिह प्रार्थिता स्यात्? नैवम्, 'प्रकृतिं स्थूलसूक्ष्मरूपां विसृज्य तदानीमेव मे प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञान' इत्यादिवक्ष्यमाणस्वरूपतया तदनुगुणमिदं व्याख्यातुमुचितत्वात्। न च भगवत्प्रपत्तेः स्वतन्त्रतया मोक्षसाधनत्वं नास्तीति वाच्यम्, श्रुतिस्मृतिभगवच्छास्त्रेषु तत्स्वातन्त्र्यदृष्टेः। 'यो ब्रह्माणम्' इत्यादिके हि श्वेताश्वतरमन्त्रे हिरण्यगर्भादिकारणभूतपरमपुरुषशरणागतिर्मुमुक्षुणानुष्ठेयेति प्रतीयते। न च अनिदङ्कवदर्शनात् गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेश्चात्र व्यवहितसाधनत्वं कल्प्यम्, अधिकारिभेदेन व्यवस्थापनात्। तथा चोपबृंहितं ब्राह्मे पुराणे— 'शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः। तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम्॥' इति। अहिर्बुध्न्येन च सुस्पष्टमुक्तम्— 'यद्येन कामकामेन न साध्यं साधनान्तरैः। मुमुक्षुणा यत्सांख्येन योगेन न च भक्तितः॥ प्राप्यते परमं धाम यतो नावर्तते यतिः। तेन तेनाप्यते तत्तन्न्यासेनैव महामुने॥ परमात्मा च तेनैव प्राप्यते पुरुषोत्तमः।' इति। प्रपत्तिप्रयोगश्चाविलम्बितफलप्रदः[1] एवमुदाहृतः— 'अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिञ्चनोऽगतिः। त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थनामतिः॥ शरणागतिरित्युक्ता सा देवेऽस्मिन्प्रयुज्यताम्। तस्यानुबन्धात्पाप्मानः सर्वे नश्यन्ति तत्क्षणात्॥' इति। अत्रापि 'त्वमेवोपायभूतो मे भव' इत्यादिभिर्न्यासमात्रस्य सूच्यते। 'तपसां तु तपसां न्यासमतिरिक्तं तपः

1 फलप्राप्तिपर्यन्त एवोदाहृत

वधिकातिशयप्रियभगवदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिता

श्रुतम्' इति चाह। न्यासशब्दस्य चात्र शरणागतिविषयत्वं दर्शितम्— 'निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः। संन्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपि ॥' इति। 'न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणम्' इत्यत्र न्यासशब्दसामानाधिकरण्यं त्वन्यपरम्। एवं स्वतन्त्रप्रपत्तिसिद्धौ 'भक्त्या परमया वापि प्रपत्त्या वा महामते। प्राप्योऽहं नान्यथा प्राप्यो मम कैङ्कर्यलिप्सुभिः ॥' इति विकल्पोऽपि व्यवस्थितविषय उपपद्यते। श्लोकत्रयोदितज्ञानादिकमप्यत्र स्वयंप्रयोजनतया प्रार्थ्यत इति न विरोधः। न च प्रपत्तिशास्त्रान्तरे भाष्यविरोधः, तथा हि— 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्यादिना उपासनस्येव प्रपदनस्यापि 'तावदार्तिस्तथा वाञ्छा तावन्मोहस्तथासुखम्। यावन्न याति शरणं त्वामशेषाघनाशनम् ॥ प्रपत्तेः क्वचिदप्येवं परापेक्षा न विद्यते। सा हि सर्वत्र सर्वेषां सर्वकामफलप्रदा ॥' इत्यादिभिः सर्वाभिमतसाधनत्वावगतेः, सर्वफलसाधारणमपि तत्र चरमश्लोकविषयं प्रकृतोपायविरोधिपापनिवर्तनरूपोदाहरणविशेषं प्रदर्शयामास। इह तु साध्यान्तरसाधनान्तररहितमन्त्रविवरणप्रवृत्तत्वात् प्राप्तिविरोधिनिरसनार्थतयोदाहरति। तस्मान्नोपायभक्त्यादिकमिहोच्यत इति सिद्धम्। परभक्त्यादिभिः साध्यमनुभवादिकं तदभावेऽपि मे प्रपत्तिमात्रेण भवत्विति विवक्षाया प्रस्तुतविरोधाभावेऽपि, वक्ष्यमाणानुसारेण विवक्षान्तरं दर्शितम्। आर्तोपच्छन्दनं गद्यं भाष्यं तु परस्वत्रम्। इत्याभिन्धियोऽप्येवं प्रसीदतु प्रमाणतः ॥

पुनश्च मुक्तानुभवं 'परिपूर्ण—' इत्यादिभिः षड्भिर्विशिनष्टि। अत्र हि मुमुक्षुणा भगवदभिमतविशेषेषु यथासंभवं मुक्ततारतम्येन परिमिताकारगोचरत्वम्, खद्योतस्फुरणवत्सान्तरत्वम्, कंचित्कालं निरन्तरत्वेऽपि सारस्वतस्रोतोन्यायेन विच्छिन्नप्रवाहत्वम्, सामान्यतः सर्वविषयत्वेऽपि परोक्षरूपत्वम्, स्वयंप्रियत्वेऽपि मधुरभोगजनयेन मुनिरूपस्वप्रयोजनसाधनत्व

शेषावस्थोचिताशेष-

बुद्धया उपादेयत्वम् , अत एव सावधिकरसत्वं च स्यात् , निःशेषनिवृत्त-प्रतिबन्धस्य तु न तथेति भावः । अत्र प्रीतिहेतुत्वाभिधानेऽपि तदर्थबुद्धया उपादेयत्वाभावादनन्यप्रयोजनत्वमविरुद्धम् । तत्र हेतुरनवधिकातिशयप्रिय त्वम् । 'भगवदनुभव' इत्यनेन मुक्तौ पाषाणकल्पत्वपक्षः, स्वात्ममात्रानुभवनिर्गुणप्राप्त्यादिवादश्च व्युदस्यते, सर्वविशिष्टब्रह्मानुभवे प्रधानानुभाव्यत्वं च व्यञ्जितम् ॥

अत्रानुभवजनितप्रीतिर्नाम 'निरतिशयानुकूलोऽयं विषयो मयानुभूयते' इति स्वयमपि निरतिशयानुकूल्यवती कृतार्थताबुद्धिः, 'कृतार्थोऽस्मीत्यमन्यत' इतिवत्, सा च सामग्र्यनुवृत्त्या प्रतिक्षणभाविनी प्रवाहविच्छेदरहिता चेत्येके । अन्ये तु– प्रीतेः स्वरूपतोऽनुवृत्तत्वेऽपि पूर्ववदनुभवस्यैव प्रयोज्यप्रयोजकाकारविभागेन जन्यजनकवाचोयुक्तिः – इति । अस्याश्च प्रीतेरनवधिकातिशयत्वं प्रीत्यन्तरापेक्षया निकृष्टत्वविरहात्, ईश्वरस्य नित्यानामपि हि न मुक्तेभ्योऽतिशयिता प्रीतिः, 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' इति समानभोगत्वव्यवस्थापनात्, ईश्वरनित्यमुक्तभोगानामुपचयापचयतारतम्यवादयोरपन्यायमूलत्वाच्च । कैङ्कर्यस्य भगवदिच्छाकारितत्वेऽपि, 'प्रहर्षयिष्यामि' इति तत्प्रीत्युद्देशेन प्रवृत्तत्वेऽपि, 'प्रीतिकारित–' इत्यादिना 'यथाहं केशवे वृत्तिम्' इति न्यायात् प्रीतेः प्रेरकत्वातिशयेन स्वरसप्रवृत्तिः नियोगनैरपेक्ष्यं च द्योत्यते । एवं प्रीत्या प्रवृत्तस्यापि कैङ्कर्यविशेषेषु स्वाम्यभिमतिविशेषास्त्वनुरोधनीयाः । तादृशमेव च कैङ्कर्यम् 'एतत्साम गायन्नास्ते' 'जक्षन्क्रीडन् रममाणः' 'स यदि पितृलोककामो भवति' इत्यादिष्वप्युक्तम् । अशेषावस्थाशब्देन परव्यूहादयः स्थानासनशयनादयो जगत्सृष्ट्यादयश्च भगवतोऽवस्थाः, स्वस्य च मनःशरीरशरीरित्वानेकशरीरत्वरूपा गृह्यन्ते । कैङ्कर्यस्य तत्तदवस्थोचितत्वम्, यथाभिमतं यथागमं च चामरग्रहणादिना भोक्तृतया भोग्यतया च

शेषतैकरतिरूपनित्यकैङ्कर्यप्राप्त्यपेक्षया

मभिधाय कृतत्वात् । अशेषशेषता आत्मनः, आत्मीयस्य च परशेषभावः । यद्वा, सर्वप्रकारशेषवृत्तिः । अनन्तगरुडादिप्रतिनियताधिकारकृत्येषु मुक्तस्येच्छाविरहात्, क्रियमाणेष्वपि सर्वेषु 'एकधा भवति' 'तावन्ति चात्र रूपाणि भगवान् देवकीसुतः । इति प्रकारेण शेषशेषिणोर्यथाभिमतरूपपरिग्रहेण मुक्तस्य स्वाभिमतसर्वशेषवृत्तिः स्यादेव, तस्याम् एकशब्देन स्वप्रयोजनप्राधान्यव्युदासः । अथ वा, नित्यानां मुक्तानां च भगवत्प्रीतिपरासु सर्वासु शेषवृत्तिषु परकृतासु स्वकृतासु च प्रीत्यविशेषो विवक्षितः, 'नित्याभिवाञ्छितपरस्परनीचभावैः' 'याभिस्त्वं स्तनबाहुदृष्टिभिरिव' इत्यादिन्यायाच्च । एकरूपा वा रतिः एकरतिः, कालभेदेन सङ्कोचाद्यभावात् । रतिरिह प्रीतिरिच्छा वा, तया हेतुभूतया कैङ्कर्यं निरूप्यत इत्यभिप्रायेण रूपशब्दः । 'शेषतैकरति—' इत्येतत् श्रीवैकुण्ठगद्ये 'परिचर्यैकमनोरथः' इत्यनेन विवृतम् । अत्रानुभवरतिकैङ्कर्यशब्देषु ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नक्रमश्च प्रकाशितः । यद्वा, शेषतैकरतिरेव कैङ्कर्यप्रधानं स्वरूपम्, तत्परिवाहतया तु व्यापारान्तराणि भवन्तीत्यभिप्रायः । प्राकृतप्रलयादिष्वप्यविच्छिन्नप्रवाहतया अन्यकैङ्कर्याद्यावृत्त्यर्थं नित्यत्वोक्तिः, 'प्रलये न व्यथन्ति च' इति हि गीतम् । स्वामिसमादेशापेक्षी तथोदितकारी किङ्करः, तस्य वृत्तिः कैङ्कर्यम्, तस्यान्यैर्दुष्प्रापत्वेनालभ्यलाभत्वसूचनार्थम्, इतः पूर्वं प्राप्तेरभावात् अप्राप्तप्राप्तिपक्षव्युदासेनापेक्षार्हत्वज्ञापनार्थं चाधिकं प्राप्तिशब्दः । 'तयाविर्भाव' इत्यादिकं हि नित्यसिद्धेष्वेवाकारेषु मुख्यम्, न तु साध्ये निरङ्कुशविकासे तत्पूर्वकव्यापारे च । तत्र तु निवृत्तप्रतिबन्धोपाधिकत्वसूचनार्थम् 'आविः स्युर्मम सहजकैङ्कर्यविधयः' इत्यभियुक्तैरुक्तम् । आत्माभिमानानुगुणपुरुषार्थव्यवस्थया । भगवत्पारतन्त्र्यादि प्रबुद्धस्य सुखायते ॥ परेच्छायत्तभूम्नोऽपि स्वेच्छाया अविघाततः । सर्वं परवशं दुःखमित्याद्यं नात्र बाधकम् ॥ स्वतः शेषत्वकैङ्कर्ये न कृत्राप

पारमार्थिकी भगवच्चरणारविन्दशरणागतिर्यथावस्थिता

सुखावहे । कर्मजत्वात्तथात्वस्य लोके च व्यभिचारत. ॥ महानन्दमहिम्ना च प्रादुःखाविक्षणादपि । मोहदुःखे तदा स्यातामिति मूढस्य जल्पितम् ॥ सुखस्य मोहनत्वं च तामसत्वाद्युपाधिभिः । सुखाय च भवेत्त्वापि पूर्वदुःखावमर्दनम् ॥

एवमिह 'अपेक्षया' इत्यन्त व्याख्येये सोपबृंहणचतुर्थ्यभिप्रेतस्य प्रपञ्चनम् । भगवत एव शरणत्वे वक्तव्येऽपि, दिव्यविग्रहस्य शरण्यगुणाभिव्यञ्जकत्वम्, चरणग्रहणस्य कृपोत्तम्भकत्वातिशयेनानतिक्रमणहेतुत्वं चाभिप्रेत्य चरणशब्दः । अरविन्दशब्द उपायदशायामपि भोग्यत्वं सूचयति । अत्र भगवच्छन्दो निरपेक्षरक्षणौपयिकाकारपौष्कल्यप्रदर्शकः । कृत्स्नविदपि भाष्यकार प्रश्नप्रकाशनाय 'पारमार्थिकी 'यथावस्थिता' इति सामान्यतो निर्दिशति, 'त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे । 'यद्धितं मम देवेश तदाज्ञापय माधव इतिवत् । एतेन भगवत्प्रपत्तेर्मोक्षसाधनत्वमित्येतावन्मया निर्णीतम्, सा यत्स्वरूपा, यत्प्रकारेति च न जाने, अतस्त्वयैव वत्सलतया मोक्षार्थभगवत्प्रपत्ते स्वरूपादिकं यथाप्रमाणं ज्ञापयित्वा अनुष्ठापनीयोऽहमिति विशेषनिष्कर्षरहितानामपि विज्ञापनप्रकारः शिक्षितो भवति । एवं सामान्यत उक्तेऽपि सर्वथा सर्वहितैषिणी देवी स्वयमेव सर्वं विधास्यतीति तात्पर्यम् । 'देवानां गुह्यम् इत्याद्युक्तगोपनीयतमत्वम्, तत एव तत्र तत्र तदनुगुणनिर्देशैः प्रपत्तिस्वरूपादेर्दुरवगाहत्वं च सामान्यनिर्देशेन व्यज्यते । ननु सर्वलोकसर्वागमप्रसिद्धायाः प्रपत्तेः कथं दुरवगाहत्वम्? इत्थम्—केचित् भक्तिप्रपत्त्योर्व्यतिकरितप्रयोगादैक्यमिच्छन्ति । लक्षणभेदात् भेदमिच्छन्तोऽपि केचित्स्वातन्त्र्येण मुक्तिसाधनत्वं नानुमन्यन्ते । अन्ये तु स्वातन्त्र्याभ्युपगमेऽपि 'षडिधा शरणागतिः' इति वचनानुरोधात् आनुकूल्यादिषट्कवत् समस्त साधकत्वमाहुः । तत्र षण्णां प्रत्येकं साधनत्वमपरे । तथैव यथेष्ट

केचित्प्रपत्तिपर्यायेभ्यश्च रक्षितृपरिग्राहित्वं । नियतैकप्रहेऽपि स्वरूपन्यासमात्रत्वम्, प्रार्थनाभरन्यासयोरन्यतरमात्रत्वम्, तयोरेव षडङ्गमङ्गित्वम्, विकल्पं वा, केचिदाहुः । इतरे च प्रपत्तेरपि ध्येयज्ञानरूपत्वम्, अनियमाणादिरूपत्वम्, दक्षिणाशादिहेतुकभरन्यासविशिष्टत्वम्, अनङ्गत्वम्, द्विराङ्गत्वम्, सर्वधर्मस्वरूपत्यागाद्यङ्गकत्वम्, भक्तियोगवत् आप्रयाणादनुवर्तनीयत्वम्, आरब्धकार्यपुण्यपापनिवर्तनक्षमत्वम्, किं बहुना — स्त्रागमनाञ्जलिप्रणामादिमात्रता च, प्रतिपादयन्ति । एवं विप्रतिपत्तियोग्यतया दुष्करप्रपत्तेर्निरूपणं, स तर्हि कथं स्यात्? उच्यते, तत्र तावत् भक्त्यैक्यादिपक्षाः निक्षेपरक्षादिषु निराकार्याः । पाद्मोक्तिरपि 'न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः' इति वचनबलात् अष्टाङ्गयोगोक्तिवत् अङ्गाङ्गिसमुच्चयेन स्थापिता । अत एव 'षडङ्गं तमुपायं च' इत्यादिकमपि सङ्गच्छते । स्वरूपन्यासस्यात्रापि क्षिप्तत्वेऽपि 'आत्मात्मीयभरन्यासः' 'त्वयि निहितभरोऽयं सोऽहं यतः' 'तत्र भरोऽहमकारिषि धार्मिके' इत्यादिप्रमाणसम्प्रदायैर्भरन्यासप्राधान्यं सिद्धम् । यदप्युक्तं भरतमुनिना — 'अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वास-पूर्वकम् । तदेकोपायतायाच्ञा प्रपत्तिः शरणागतिः ॥' इति, यदपि चाहिर्बुध्न्येन — 'प्रार्थनामतिः शरणागतिः' इति, तत्रापि पूर्वोक्तप्रमाणा-नुसारात्, अनन्यसाध्यत्वतदेकोपायत्वोक्तितात्पर्याच्च प्रार्थनापूर्वकभरन्यासात्मकत्वसिद्धिरित्येषा दिक् । अतो दुरवगाहत्वशोधनाय 'पारमार्थिकी' इत्यादिसामान्यनिर्देश उपपन्न इति ॥

एवमीदृशभरन्यासात्मकतया शरण्यस्योपयुक्ताकारविशिष्टपरतत्त्वविषयतया च निरूप्यमाणायाः प्रपत्तेः स्वरूपतो विषयतश्च तत्त्ववैपरीत्यविरहः पारमार्थिकत्वम् । प्रकारतोऽङ्गतश्च तत्र कार्यप्रकारान्यथाभानराहित्यं यथाप्रमाणं फलसङ्गकर्तृत्वादित्यागश्चात्र यथावस्थितत्वम् । राजसतामसबुद्धिप्रकारश्च 'यया धर्ममधर्मं च' 'अधर्मं धर्ममिति या' इति श्लोकाभ्यां गीतः । एतेन अनाप्तागमसिद्धत्वम्, नित्यागमसिद्धत्वेऽपि पुरुषबुद्ध्या अन्यथाकल्पितत्वं च निरस्तं भवति ॥

अविरतास्तु मे ॥ अस्तु ते, तयैव सर्वं सपत्स्यते ॥

एव तु व्याख्यात व्यासार्ये – 'पारमार्थिकीति, तम कार्यन्युदास । आनुकूल्यादिशरीरवती च सा । तद्धि तस्या उपायान्तरेभ्यो व्यावृत्त स्वरूपम् । यथावस्थितेति, रज कार्यन्युदास । प्रपत्तव्यविषयसबन्धरूप प्रकार, तत्साहित्यमभिप्रेतम् । शरणवरणानर्हे शरण्यत्वधीर्ह्ययथावस्थिता स्यात् ' इति। **अविरता** आ मोक्षदानादविश्रान्तव्यापारेत्यर्थ । व्यापारश्च शरण्यप्रसादविशेष एव । 'सकृदेव हि शास्त्रार्थ ' 'सकृदेव प्रपन्नाय' 'ननु प्रपन्न सकृदेव नाथ इत्यादिबलादङ्गत स्वरूपतो वा अनुवृत्तिरिह न विवक्षिता । व्याख्येये 'प्रपद्य' इति वर्तमाननिर्देशस्त्वनुष्ठानकालाभिप्राय । व्यापारानुवृत्तिकथनात्तु भाष्योदाहृतभक्त्यङ्गप्रपत्तिव्यवच्छेद, सा हि मध्ये साधनरूप साध्यान्तरमुत्पाद्य विरतव्यापारा भवति, तदेव तु मुक्ति साधयति । 'अस्तु इत्याशासनेन भगवत्प्रपत्ते स्वरूपतोऽपि स्वादुतमत्व सूच्यते । **मे** अकिञ्चनतमस्यानन्यशरणस्य ॥

एव विज्ञापिताया विष्णुपत्न्या प्रतिवचन निबध्नाति— **अस्तु ते** इति ॥ रावणेऽपि 'तेन मैत्री भवतु ते इति वादिन्या शरणागतविषये कैमुत्यसिद्धमिद वरप्रदानवाक्यमित्युन्नेय प्रोक्तम् । **ते** मयि न्यस्तभरस्य मया स्वीकृतभरस्य च । उपायदानमेतस्यास्तदिद पतिसमतम् । यथा तस्या प्रसीदन्त्या हारदान हनूमते । भगवत्प्रपत्ते पूर्वोक्तनिखिलकैङ्कर्यप्राप्तिपर्यन्तफलाविनाभावमाह—**तयैव सर्वं सपत्स्यते इति** ॥ एवकारेण अत्रोपायान्तरव्यवधाननैरपेक्ष्य द्योत्यते । यद्वा, 'अस्तु ते इत्येतावतैव पर्याप्ते 'तयैव इत्यादिक विभीषणसहागतराक्षसन्यायेन यथाभिमतानुबन्धिरक्षणाभिप्रायम् । अथवा, श्रीरङ्गयोदितज्ञानित्वादिकम् अत्र पाप्र च यत्प्रार्थयिष्यते, तत्सर्वमिह सर्व शब्दार्थ , उक्तेन सह वक्ष्यमाणमनुक्तचानुबन्धिरक्षणमभिमतत्वाविशेषात्साकल्य प्राच्यत । सपत्स्यते ' इति

अखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतान-

भविष्यन्निर्देशः, प्रपत्त्यनन्तरक्षणप्रभृतितत्तदुचितकालाभिप्रायः । वदान्य त्वय्यङ्गीकर्तव्यं चेद् वाक्यद्वयम् प्रियवाग्दानशीलो हि वदान्यः ॥

एवं श्रीमच्छब्दाभिप्रेतमर्थमुपयोगविशेषपर्यन्तमुदाहृत्य, प्राप्यत्वप्रापकत्वोपयुक्तसर्वाकारसंग्राहकं नारायणशब्दं व्याचिख्यासुः तत्र तत्पुरुषव्युत्पत्तौ अयनशब्दार्थम्, बहुव्रीहौ अन्यपदार्थं च दिव्यात्मस्वरूपं तावदाह— अखिलेति ॥ अत्र सम्बुद्ध्यन्तप्रयोगात् व्याख्येयेऽपि तथात्वेन तच्छब्दाध्याहार इति कश्चित् । ‘श्रीमन्नारायण स्वामिन्’ इत्यादौ मन्त्रान्तरे च तत् द्रष्टव्यम् । अन्ये तु, प्रार्थनानुगुणतात्पर्यानुसारेण सम्बुद्धिरिह प्रयुज्यत इत्याहुः । अखिलहेयप्रत्यनीकत्वम् अखिलहेयात्यन्ताभाववत्त्वम्, तेन कतिपयहेयरहितेभ्यो व्यवच्छेदः । कल्याणैकतानत्वं कल्याणानां सर्वेषां साधारणाश्रयभूतविस्तारत्वम् । नित्यादीनामपि न सर्वमङ्गलगुणवत्त्वम् । ‘समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम्’ ‘तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः’ ‘स च सर्वगुणोपेतः’ इत्यादिश्रुतिद्वाभ्यां लिङ्गाधिकरणार्थं उपयोगातिशयात्प्रथममिहोक्तं । ‘नराज्जातानि तत्त्वानि’ इत्याद्युक्तकारणत्वादिशङ्कितमचिद्गतं चिद्गतं च विकारापुरुषार्थादिकं प्रणतोपेक्षादिपर्यन्तमवद्यं न किञ्चिदप्यस्यास्ति, न च कल्याणगुणान्तरस्य अविद्यमानं कश्चिदित्यर्थः । पश्चात्तु ज्ञानबलादिगुणोक्तिरेतद्विवरणम् । स्वरूपनिरूपकं ज्ञानत्वादिकमप्यत्र कल्याणगुणशब्देन सामान्यतः सङ्गृहीतम् । एवं सगुणनिर्गुणश्रुत्योर्विषयभेदेन अविरोधात् कुदृष्टिपक्षश्च निरस्तः । यद्वा, कल्याणैकतानः प्रदेशभेदेन कालभेदेनाप्यकल्याणलेशरहितमित्यर्थः । ‘ज्ञानानन्दैकस्वरूप’ इति तु तद्विशदीकरणम् । ज्ञानतया आनन्दतया च कार्त्स्न्येन कल्याणत्वमुक्तं भवति । जडात् भोग्यात् प्रतिकूलादौदासीन्यरूपज्ञानाभ्यां च व्यवच्छेदाय ज्ञानानन्दयोरुभयोरप्युक्तिः । आनन्दस्वरूपमानन्दो स्वपरापेक्षया आनुकूल्यं ब्रूते । एवम् ‘ज्ञानादय

स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप

प्रधानस्य ' 'अक्षरधिया त्ववरोध ' इत्यधिकरणद्वयोक्त स्वरूपनिरूपकद्वयं व्यञ्जितं भवति । अथ वा, हेयप्रत्यनीकत्वम् आश्रितानां यथोपाय स्वेच्छया हेयनिवर्तकत्वम्, तथा सति लोके स्वसंकल्पायत्तहेयसद्भावस्य न विरोध । न च विरुद्धघटनशक्तिकल्पना, स्वरूपमात्रेण हेयनिवर्तकत्वस्यानङ्गीकारात्, अन्यथातिप्रसङ्गात् । कल्याणैकतानत्वम् आश्रितानामभिमतेषु कल्याणेष्वैकाग्र्यम्, अनिष्टनिवर्तनमिष्टप्रापणं चेत्यर्थ । स्वस्य निर्दोषमङ्गलगुणाकरत्वमप्यत्रार्थसिद्धम्, फलमत उपपत्त इत्यधिकरणार्थश्च दर्शित ॥

त्रिविधानां चेतनानामचेतनानां च पराधीनत्वादिसाम्यादद्भुत वस्त्वन्तरं नास्तीत्यभिप्रायेणाह— **स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणेति** ॥ एतेन ज्ञानभोगसाम्येऽपि सर्वप्रकारसाम्यनिषेध सिद्ध । 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्' 'विश्वमेवेदं पुरुष' इत्यादिप्रसिद्धं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं *प्राधान्यत प्रथगाह— अनन्तेति ॥ सर्वव्यापित्वात् देशपरिच्छेदराहित्यम्,* सर्वकालवर्तित्वात् कालपरिच्छेदाभाव, साक्षात्परंपरया वा सर्वप्रकारित्वेन सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वाद्वा वस्तुपरिच्छेदविरह येन केनापि प्राधान्येन स्वस्मादुत्कृष्टे कैश्चिद्वस्तुभिरधरीकृतत्वाभावाद्वा । तद्विमहादीनां तु सन्तोऽपि केचिदतिशयास्तद्विभूतिगता एवेति तेऽपि तस्यैवोत्कर्ष । चित्त्यादिभि प्रथक्कुलादिभिश्च परिच्छेदो देशपरिच्छेदान्तर्गत एवेति तन्निषेधेन सोऽपि निषिद्ध । वस्त्वन्तरशून्यत्वाद्वा सर्ववस्तुस्वरूपैक्याद्वा वस्तुपरिच्छेदाभाव इति पक्षौ तु सर्वप्रमाणविरुद्धौ, भेदनिर्देशपूर्वापरश्रुतिविरुद्धौ च ॥

यद्यपि दिव्यात्मस्वरूपापेक्षया सर्वेषामात्मनामेतन्न समानम्, यद्यपि च *दिव्यस्य गुणविशिष्टतया गुणान्तरस्वरूप तथापि स्वरूपरूपगुणान्न-* स्वरूपनिरूपितजगदाधारत्वेन तदनुरूपत्वात्, तादृशस्वरूपत्वस्य शक्तत्वात्,

स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्या-

माल्म्बनयोगविषयत्वेन मुमुक्षूणा शुभाश्रयत्वाच्च प्राधान्य दर्शयितु गुणेभ्योऽपि पूर्वं विग्रहमाह— **स्वाभिमतानुरूपेति ॥** निरवधिकानन्दरूपस्य स्वस्याभिमतमनुरूप च दिव्यरूपम्। स्वरूपस्य नित्यनिरवधिकानुकूल त्वमन्याभिमति न शक्यते, सर्वस्य सर्वदा विशिष्टैकानुभवगोचरत्वेन प्रमाणसिद्धत्वात्। सा चाभिरूपस्य आभरणाभिमतिवत् न स्वरूपानुकूल्यवाधिका, एव भूषणादावप्यभिमतत्वाविरोध। अनित्यवद्धशरीरादिव्यावर्तकैरप्राकृतत्वध्येयत्वप्राप्यत्वादिभिरपि विग्रहादेरानुरूप्यम्। सर्वदा उक्तप्रकारविशिष्टत्वमेकरूपत्वम्। नानारूपेष्वपि व्यूहविभावार्चावतारेष्वप्राकृतशुभाश्रयत्वादिकम् 'समस्ता शक्तयश्चैता, 'समस्तशक्तिरूपाणि 'बिम्बाकृत्यात्मना विम्बे समागम्यावतिष्ठते अर्चापि लौकिकी या सा भगवद्भावितात्मनाम्। मन्त्रमन्त्रेश्वरन्यासात्सापि षाड्गुण्यविग्रहा इत्यादिभिरुच्यते। परव्यूहादिविग्रहवत् तत्तद्विग्रहानुप्रवेशात् अर्चापि षाड्गुण्यप्रकाशकशुद्धसत्त्वद्रव्यमयीत्यर्थ। देवतिर्यङ्मनुष्यादिविविधावतारदशायामपि 'आदित्यवर्णं तमस परस्तात्' इत्यादिप्रसिद्धस्य परमपदनित्यविग्रहस्य सन्निवेशैकरूप्य वा विवक्षितम्। चिन्त्यत्वेन चोदितस्याप्यचिन्त्यत्वोक्तिरितरसजातीयतया चिन्तयितुमशक्यतामाह, तेन अनित्यत्वादिसाधकसावयवत्वाद्यनुमानाना धर्मिग्राहकमानबाधोऽभिप्रेत। दिव्यशब्दो द्रव्यसन्निवेशादिभिश्च वैलक्षण्यपरो, अप्राकृतस्थानवर्तित्वाप्राकृतत्वपरो वा, 'रूप दिव्य दिवि सस्थित च' 'न भूतसघसस्थानो देहोऽस्य परमात्मन।' 'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मासमेदोऽस्थिसभवा इत्यादिभिस्तथोक्ते। अद्भुतत्वम् 'तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूप यथा माहारजन वास' 'सर्वाश्चर्यमय देवम्' 'तेनाश्चर्यवरेणाहम्' 'अपूर्वरूपसस्थानम्' इत्यादिप्रसिद्धनिरतिशयवैचित्र्यवत्त्वम्। नित्यत्वमपि 'नित्यसिद्धा स्तस्य य्माकारे' 'नित्य निरवद्य निरभिषम्' इत्यादिभिरुक्तम्। तेन शुभाश्रयप

द्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्य-

रविग्रहस्य कल्पितत्वकृतकत्वादिपक्षा प्रतिक्षिप्ता । अवतारविग्रहाणामपि सत्यानामेव तत्रैव विभागाविभागावुपदिष्टौ, तेषां प्रत्येकमपि नित्येच्छाधीनता केचिदाहुः । निरवद्यत्वं क्षेत्रज्ञशरीरवत् कर्ममूलत्वदुःखावहत्वादेरभावात् । *दिव्यात्मस्वरूपे प्रक्रान्तयोगपुरुषापेक्षयोक्तमनालम्बनत्वरूपमप्यवद्य* दिव्यविग्रहे नास्ति, तस्य यथाश्रुतं यथादर्शनं च सुखानुसन्धेयत्वात् । इह स्वन्वीश्वरापेक्षया न किंचिदपि प्रतिकूलम्, सर्वस्य तदनुकूलतयैव प्रमाण *सिद्धत्वात्* । *तस्य तु परप्रतिकूलसर्वाश्रयस्यापि स्वप्रतिकूलेशरहिततया* समस्तहेयरहितत्वोक्तिः । एवं मुक्तनित्यापेक्षयापि न कस्यचिदप्रातिकूल्यम्, तेषामीश्वरेण समानभोगत्वात् । अचेतनापेक्षया तु प्रतिकूलानुकूले *कदाचिदपि न स्तः । तस्य हेयमुपादेयं च नास्ति । तस्य सा* वद्यत्वोक्तिस्तु चेतनविशेषप्रतिकूलस्वभावयोगितया तदपेक्षा । क्षेत्रज्ञानां तु स्वप्रतिकूलदुःखतत्कारणसम्बन्धात्मावद्यत्वम् । ईश्वरबुद्धिविशेषरूपस्य क्षेत्रज्ञकर्मसाध्यनिग्रहस्यापि कर्मवश्यगोचरतया तद्दोषत्वमथ, ईश्वरस्य त्वसौ प्रशासनरूपतया गुण एव । एवं स्थिते *दिव्यविग्रहस्य निरवद्यत्वोक्तिरीश्व*रापेक्षया तदाश्रितापेक्षया च शरीरत्वादिशङ्कितप्रतिकूलस्वभावराहित्यपरा । निरतिशयत्वम् औज्ज्वल्यादिषु सर्वेष्वन्वीयते तत्र तदपेक्षयोत्कृष्टाभावात् अनुत्तमत्ववत् । औज्ज्वल्यम् 'आदित्यवर्णम्' 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' इत्यादिमुक्तं भास्वरतमत्वम् । सौन्दर्यम् अवयवशोभा यत्र 'साक्षान्मन्मथमन्मथः' इत्युच्यते । 'सर्वगन्धः' इति श्रुतिरनुकूलगन्धविषया । अत्र चन्दनादि चात्र कृतकरमित्यभिप्रायेण सौगन्ध्यशब्दः । सौकुमार्यं महाबलत्वेऽपि 'पुष्पहासः' इति नाम दुःसहं मार्दवम् यथोक्तम्— 'सुकुमारौ महाबलौ' इति । लावण्यं समुदायशोभा 'भूयिष्ठं तेज एवाद्भिर्यदूर्मिमृदूकृतम् । चक्षुरानन्दजननं लावण्यमिति कथ्यते ॥' इत्याहुः ॥

यौवनमिदं न कालकृतावस्था, किंतु तादृशो विग्रहस्वभावः, तथौ

यौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूप, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञान-

घनस्य नित्यत्वात्। अन्येषामपि हि यौवने कौमारानन्तरभावित्वमुपलक्ष णमात्रमेव, युवत्वस्यैव केषाचिदुत्पत्तिश्रवणात्। आदिशब्देन शुभाश्रयादि प्रकरणोक्तसर्वगुणसंग्रहः। तत एवानन्त्यम्। निधिशब्द इहाश्रयपरो निरतिशयभोग्यत्वव्यञ्जकश्च ॥

एवमुपकारकसमत्वाद्यभिप्रायेण गुणेभ्यः पूर्वं विग्रह उक्तः। अथेदृश- विग्रहाभिव्यङ्ग्यमकृष्टगुणभूयिष्ठतामाह—स्वाभाविकेति॥ अत्र सर्वगुणकन्द- भूतैराश्रितगोचरव्यापारभेदसाधारणैर्ज्ञानादिभिः परत्वम्, आश्रितरक्षणै- कान्तैः सौशील्यादिभिः सौलभ्यं च व्यज्यते। स्वाभाविकशब्देन नित्यत्व मनन्याधीनत्वं चात्र विवक्षितम्; ताभ्यां मुक्तनित्यज्ञानादिभ्यो व्यवच्छेदः। ब्रह्मादिभ्यो व्यवच्छेदस्तु अनवधिकातिशयत्वादपि। अनवधिकातिशय शब्दः पूर्ववत्। 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्याम्नातं स्वाभाविकत्वं परत्र च सर्वेषु गुणेषु योज्यमिति भावः। सङ्कर्षणादिव्यूहत्रयाभिव्यक्तिक्रमेण ज्ञानादिगुणद्वन्द्वविकोक्तिः। प्रत्येकं च गुणद्वन्द्वेषु पौर्वापर्यहेतुर्भगवच्छास्त्रोक्तः; यथा— 'बलं वीर्यं तथा तेज इत्येतत्तु गुणत्रयम्। श्रमाद्यवद्याभावाख्यं ज्ञानादेरुपसर्जनम् ॥" इति। ज्ञानमिह सर्वसाक्षात्काररूपम्, 'यः सर्वज्ञः सर्ववित् सर्वदर्शी स्वाधीनोऽ- नादिः सर्वेश्वरः सर्वदृक्' इत्यादिभ्यः। उक्तं च नाथमुनिभिः— 'यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः' इति। बलं नाम श्रमप्रसङ्ग रहितं सर्वधारणसामर्थ्यम् 'एष सेतुर्विधरणः' 'यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्' 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' 'ध्रुवमचलममृतं विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम' 'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः'। 'परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमे श्वरः।' इत्यादिसिद्धम्। ऐश्वर्यम् 'एष सर्वेश्वरः' 'सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः' इत्यादिप्रसिद्धम् अव्याहतेच्छं सर्वनियन्तृत्वम्; 'अज. सर्वेश्वरः' इति च तन्नामपाठः। वीर्यं सर्वोपादानत्वे सर्वधारणे सर्वनियमनेऽपि विकाररहि

बलैश्वर्यवीर्यशक्तितेज सौशील्यवात्सल्य-

तत्वम्, यथोक्तम्— 'विकारविरहो वीर्यं प्रकृतित्वेऽपि मे सदा इत्यादि। शक्ति स्वेतरसर्वनिर्वाहिका 'जगत्प्रकृतिभावो मे य सा शक्तिरितीर्यते इत्यादिसूक्ता सर्वोपादानत्वात्मिका। यद्वा, यत् अन्यैरशक्यत्वादघटितमिव भाति, तद्घटनसामर्थ्यरूपा। तेज अस्वाधीनसहकार्यनपेक्षत्वम्, तदुक्तम्— 'तेजस्त्वन्यानपेक्षता इति, 'सहकार्यनपेक्षा मे सर्वकार्यविधौ हि या तेज षड्गुण प्राहुस्तमिम तत्ववेदिन ॥ ' इति च। 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि ' 'ज्योतींष्यादित्यवद्राजन् कुरून्प्रच्छादयन् श्रिया इत्यादिनिदर्शित पराभिभवनसामर्थ्यं तेज केचि प्रचक्षते। लोके कश्चित् स्वापाद्यवस्थाया स्वविभूति न जानाति, जानन्नपि न धारयति, ज्ञात्वा धारयन्नपि न सर्वथा नियन्तु शक्नोति, शक्तोऽपि धारणनियमनाभ्या ग्लानो भवति, अग्लानोऽपि न तत्सत्तास्थितिहेतु स्यात्, तद्धेतुश्च पराधीनसहकारिसापेक्ष स्यात्, नैव मसादिति गुणक्रमोक्तितात्पर्यम्।

अथ 'तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणा। यैस्त्वयेव जगत् कुक्षावन्यऽप्यन्तर्निवेशिता ॥ 'प्रकृष्ट विज्ञानम् इत्याद्युक्तषाड्गुण्यविततिरूपा आश्रितसंग्रहणरक्षणयोर्विशेषत उपयुक्ता गुणा उच्यन्ते। तत्र सौशील्य शोभनशीलत्वम् तच्च अतिमहीयसोऽप्यतिहीनेषु गुहगोपालादिष्वपि साध्वसप्रशमनानन्यप्रयोजननीरन्ध्रसंश्लेषस्वभावत्वम् यथोक्तम्— 'गुहेन सहितो राम 'अह वो बान्धवो जात इत्यादि। वात्सल्यम् 'शरणागतवत्सल ' इत्याद्यभिप्रेता स्वरक्षणीयतयाभिमतेषु दोषतिरस्कारिणी प्रीति। दोषाणा गुणत्वेन दर्शनमिति त्वतिवाद। क्षमाकाष्ठाभूतवात्सल्यकथनेन क्षमाप्युक्ता भवति, 'अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्। साधुरेव स मन्तव्य सम्यग्व्यवसितो हि स ॥ ' अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ता पाण्डुनन्दन। मुच्यन्ते पातकै सर्वै पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥' इति चाह।

चातुर्यस्थैर्यधैर्यशौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसंकल्पकृतित्वकृतज्ञता-

त्वम्, प्रभूत दत्त्वाप्यत्रप्तत्व च । अत एव ह्यर्थिने सर्वान्स्वयमुदागनाह । चातुर्यम् 'रक्षणीयेषु जनयन्प्रत्यय तदा इत्यादिप्रसिद्धमतिशङ्काशमन-दोषगोपनादिरूपमजडक्रियत्वम् येन विभीषणसुग्रीवादिषु विरुद्धानप्यनु कूलयति, शुभाश्रयस्वाकारप्रदर्शनाद्ययत्नापायैर्विषयवैराग्यादिक च जनयति । स्थैर्यं शरणागतसग्रहे दोषप्रदर्शकैरन्तरङ्गैरप्यकम्पनीयत्वम्, तथा चाह— 'मित्रभावेन सप्राप्त न त्यजेय कथचन' इत्यादि । धैर्यम् 'अप्यह जीवित जह्याम् इत्यादयुक्तमत्यन्ताभिमतवियोगप्रसङ्गेऽप्यभिन्नप्रतिज्ञत्वम् । भीग्मायाश्रितप्रतिज्ञारक्षणाय स्वप्रतिज्ञाभङ्गेऽप्येतादृशप्रतिज्ञासिद्धि अत एव 'द्यौ पतत्पृथिवी शीर्येत् हिमवान् शकलीभवेत् । शुष्येत्तोयनिधि कृष्ण न मे मोघ वचो भवेत्' इत्यादिभिरविरोध । व्यत्ययेन वा स्थैर्यधैर्ये व्याख्यानव्य । अतर्कितोपनतेऽपि बलवति प्रतिपक्षे मावशद्दष्टचित्तत्व वा धैर्यम् यथाहु — 'कपोले जानक्या इत्यादि । जीवत्यपि महाबल रावण सागरेऽप्यलङ्घिते विभीषणमभिषिञ्चता दर्शितोऽय गुण । शौर्यम असहायस्यापि भीमे परबले स्वबल इव निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम्, यथा— जनस्थानयुद्धमृत्खबलनिबर्हणादिषु । पराक्रम प्रविष्टस्य परसैन्ये 'छिन्न भिन्न शरैर्दग्धम् इत्याद्युक्तो व्यापार । अभियाता प्रहर्ता च इत्याद्युक्ताविमौ द्वौ गुणौ आश्रितविरोधिभङ्गार्थौ धैर्यादयस्त्रयो वा ॥

अथेष्टप्रापणार्थौ गुणावाह— सत्यकामसत्यसंकल्पेति ॥ इह एतौ भावप्रधानौ, कर्मधारयवृत्तौ वा । काम्यन्त इति कामा, स्वेन स्वाश्रितैश्च भोग्या विभूतय ते च सत्या नित्या इत्यर्थ । अमिथ्याभूतकामत्वम् अप्रतिहतेच्छत्व च नैरर्थक्यपुनरुक्तिभ्या नात्र विवक्षितम् । सत्यसंकल्पत्व स्वावताराश्पूर्वभोग्यान्तरसृष्टौ जगद्व्यापारमोक्षप्रदानादिषु चामोघसंकल्पत्व म तेन तत्संकल्पादभिमतलाभ नि सशयत्व स्यात् ॥

उक्तगुणवर्गादधिकारकारक गुणद्वयमाह— कृतित्वकृतज्ञतेति ॥

असङ्ख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णव,

कृतमिह उपकारः, कृतज्ञादिशब्दे तथा दृष्टेः, तद्वत्त्व कृतित्वम्, उपकर्तृत्वमित्यर्थः । यद्वा, 'अभिषिच्य च लङ्कायाम्' इत्याद्युक्तमाश्रितकार्यपूरणेन कृतकृत्यत्वम्, कर्तव्यशेषरहितेषु कृतिशब्दप्रयोगात् । 'न मे पार्थास्ति कर्तव्यम्' इत्युक्त विहितानुष्ठाननैरपेक्ष्य धर्मप्रवर्तनार्थानुष्ठानत्व वा विवक्षितम्, तेनापि परोपकारार्थमेव प्रवृत्तत्वमुक्त भवति; श्रूयते च—'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति, तथा च, श्रुत्यन्तरम्— 'स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयान्' इति । अथवा आदिकर्मणि क., कृत कर्तव्यत्वेनोपक्रान्तम् आश्रितानां यद्धितम्, तत्सर्वं पूर्वमेवानेन प्रयोजककर्त्रा प्रारब्धमित्यर्थः । स्वेन कृत परोपकार प्रत्यपि स्वस्यैव शेषित्व वा कृतित्वम् । कृतज्ञता परैः कृतस्यानुकूल्यलवस्य पश्चात्तैरनन्तापकारकरणेऽपि स्वय चानन्तप्रत्युपकारकरणेऽपि अकृतप्रत्युपकारवत् तदनुचिन्तिपर्यन्तसरक्षणाय तस्यैवानुदर्शनम्, यथाहम्— 'न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्म वत्तया । कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ॥ इति. 'गोविन्देति यदाक्रन्द त्कृष्णा मां दूरवासिनम् ।' 'त्वदङ्घ्रिमुद्दिश्य' इत्यादि च । एतेन सश्रिताना पश्चाद्दोषसमवेऽपि हितैषित्व शिक्षणमात्रप्रवृत्तत्व सिध्यति । अथ वा, अर्थिषु नियमान्तरानुसारेण स्वकृत तादात्विकप्रत्याख्यानमकृत्यवज्जानातीति कृतज्ञः; यदुक्ते— 'शिरसा याचतस्तस्य वचन न कृत मया ।' इति । इद च प्रामाणमेरे भरतस्येऽपेक्षापूरणाय स्यात् ॥

आदिशब्देन आनृशस्यमनुक्रोशः इत्यादिप्रसिद्धसर्वगुणसग्रहः । असङ्ख्येयशब्दः 'यथा रत्नानि जलधेरसङ्ख्येयानि पुत्रक । तथा गुणा ह्यन न्तस्याप्यसङ्ख्येया महात्मनः ॥' इत्यादिवचनस्मारकः । आश्रितविरोधिनिर सनार्थतया क्रोधादेरपि कल्याणशब्देन सग्रहः । 'चतुर्मुखायुर्यदि कोटिवक्त्र.' 'वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या' इत्यादिप्रसिद्धापरिच्छेद्यगुणानन्त्य तापत्र यप्रशमनत्व दुरवगाहत्व च व्यनक्ति गुणगणौघमहार्णवेति ॥ एकैक

स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिरवद्यनिरतिशयसुगन्धनिर-तिशयसुखस्पर्शनिरतिशयौज्ज्वल्यकिरीटमकुटचूडावतंसमकरकुण्ड-लग्रैवेयकहारकेयूरकटकश्रीवत्सकौस्तुभमुक्तादामोदरबन्धनपीताम्बर-काञ्चीगुणनूपुराद्यपरिमितदिव्यभूषण,

---

गुणस्यावान्तरानेकगुणगर्भत्वं गणशब्देन व्यज्यते । गुणगणा एव ओघा जलप्रवाहाः, तेषां महार्णव इवायमेकाश्रयभूत इति भावः ॥

अथ स्वरूपस्य विग्रहवत् गुणवच्च विग्रहस्य शोभातिशयहेतुभूतानि भूषणान्युच्यन्ते— **स्वोचितेति** ॥ उक्तस्वरूपरूपगुणवत् स्वस्यानुरूपत्वं स्वोचितत्वम् । किरीटत्वादिभेदस्य तत्तत्स्वरूपोपादानसिद्धत्वात्, आश्रयत्व-स्य पृथगुक्तेश्च, अत्र *विविधविचित्र*शब्दौ हेमरत्नमुक्तादिमयत्वेन तत्तदवा-न्तरशिल्पविशेषैश्च प्रत्येकं वैषम्यं ब्रूतः । अनन्तशब्दश्चाश्चर्यविशेषकः । असंख्येयत्वविवक्षायामपरिमितशब्दः पृथुतरत्वपरः । *नित्यनिरवद्य*त्वाभ्यां प्राकृतभूषणव्यावृत्तिः, 'स्वयत्नाभरणैर्युक्तम्' इति हि नित्यत्वं प्रति पाद्यते । सर्वदा निरवद्यत्वेन वा कादाचित्कावद्यशङ्काव्युदासः । सर्वं गन्धस्यापि दिव्यरूपस्यामोदातिशयहेतुतया निरतिशयसुगन्धत्वम् । अन-भिमतकाठिन्याद्यभावात् निरतिशयसुखस्पर्शत्वम् । सूर्यादितेजोऽभिभावु-कदिव्यविग्रहतेजसाप्यनभिभूतत्वात् निरतिशयौज्ज्वल्यत्वम् । कर्णिका मकुटव्यावृत्त्या सर्वाधिपत्यसूचनार्थं किरीटशब्देन मकुटविशेषणम्, धार कपुरुषभेदेन हि मकुटद्वैविध्यं शिल्पशास्त्रादिप्रसिद्धम् । यद्वा, 'नाकु गडली नामकुरी' इति प्रयोगात् शिरोभूषणमात्रे मकुटशब्दः । अथ वा, किरीटस्योर्ध्वभागो मकुटशब्देनोच्यते । मकरसंनिवेशं कुण्डलं मकरकुण्डलम् । अविभक्तलक्षणरूपस्यापि श्रीवत्सस्य भूषणसमानतया भूषणत्वोक्तिः, तादृशपृथक्त्वस्यानियोगाच्च । भूषणदेवताध्याने तदभिव्यक्तिः । मुक्तादामानि एकावलीत्रिसरादीनि । पीताम्बरस्य भूषणत्वोक्तिः शोभा-तिशयहेतुत्वमदार्थत्वाद्यभिप्राया, यथा— 'अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससं

स्वानुरूपाचिन्त्यशक्तिशङ्खचक्रगदासिशार्ङ्गाद्यसंख्येयनित्यनिरवद्यनिरतिशयकल्याणदिव्यायुध,

जनार्दनः । व्यभ्राजत सभामध्ये हेमीनो रचितो मणिः ॥ इति । आदिशब्देन च हस्तवलयाङ्गुलीयकादिसंग्रहः । उक्तगुणोत्कर्षहेतुभूतद्रव्यवैलक्षण्यज्ञापनाय भूषणायुधयोर्दिव्यशब्दः ॥

एवमाश्रितानामनुभवार्थानि भूषणान्युक्त्वा तदनुभवतद्रक्षणयोरुपयुक्तानि दिव्यायुधान्याह— स्वानुरूपेति ॥ पूर्वोक्तविग्रहादिविशिष्टापेक्षया स्वशब्दः । तत्तदानुरूप्यं यथोचितं ग्राह्यम् । सर्वेषामायुधानां सर्वायुधकार्यकरत्वात् अचिन्त्यशक्तित्वमिति । कुठारटङ्ककुद्दालादिकार्यं सालशैलवसुधातलभेदनमकृत्वा शरेण कृतमुच्यते 'बिभेद च पुनः सालान्' 'सहायकृत्यं किं तस्य' इत्यादिभिः । यद्वा, नित्यसूरिसमाविष्टतया तदिच्छानुगुणविचित्रकार्यसामर्थ्यमिह विवक्षितम् । उक्तं चोत्तरश्रीरामायणे— 'शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतविग्रहम् । अन्वगच्छन्त काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः' इति । चक्रस्य हेतिराजत्वेऽपि शङ्खस्य पूर्वोक्तिः सर्वशक्तेर्भगवतो मोक्षप्रदानशक्तिसूचकतया अभ्यर्हितत्वाभिप्राया । यथोक्तं परमसंहितायाम्— 'सृष्टिबीजं तथा पद्मं चक्रं स्थितिनिबन्धनम् । गदा संहारबीजं तु शङ्खं मुक्तिनिबन्धनम्' इति । एवमन्यत्रापि । अत्र पञ्चानां कण्ठोक्तिः प्राधान्यात् । 'पञ्चायुधानि पञ्चभूतशक्तिरूपाणीति' भागवते प्रोक्तम्, अस्त्रभूषणाध्यायादिषु महदादितत्त्वरूपाणीति । तदुभयं तात्पर्यभेदादविरोधेन नेयम् । आदिशब्देन हलमुसलादिसंग्रहः । सहस्रभुजविश्वरूपादिविग्रहेष्वायुधानामसंख्येयत्वम् । 'अनन्तदिव्याभरणं दिव्यानन्तायतायुधम्' इत्यादिभिः सुव्यक्तम् । नित्यनिरवद्यत्वं पूर्ववत् । शुभलक्षणपौष्कल्यात्, आभरणकोटावपि निवेश्य शोभातिशयहेतुत्वात्, अनुकूलतमस्वभावत्वात्, मुमुक्षूपास्यविग्रहविशेषणतया मोक्षोपयोगित्वाच्च निरतिशयकल्याणत्वम् ॥

एवंविधभूषणायुधादिविशिष्टस्य निरुपाधिकभोग्यस्य भर्तुः प्रधा-

स्वाभिमतनित्यनिरवद्यानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिका
तिशयासंख्येयकल्याणगुणगणश्रीवल्लभ , एवंभूतभूमिनीलानायक ,

नभोक्तृत्वेनावस्थिता देवी प्रतिपादयन् प्रथम व्याख्येये प्राप्यप्रापकदश योर्नित्यान्वितत्वेन निर्दिष्टा श्रियमादरातिशयादुक्तप्रकारविशिष्टत्वे प्रमाण दार्ढ्यद्योतनाय पूर्ववत्पुनराह— **स्वाभिमतेति** ॥ श्रिया वल्लभ इति विग्रहे 'नित्यानुकूल स्वत इत्यादिप्रसिद्धस्वभावाया श्रियाऽप्यसौ नित्यानरति शयभोग्य इति दर्शित स्यात् । श्री वल्लभा यस्येति विग्रहे तु, प्रियतमया तया निवेदित न प्रत्याख्यातीति फलति । ईदृश चाभिमतत्वम् 'न जीवेय क्षणमपि विना तामसितेक्षणाम्' 'न त्वहं ता विना सीता जीवेय हि कथ चन' 'कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णम्' 'कुशली यदि काकुत्स्थ' 'मत्कृते काकमात्रे तु' 'यदि राम समुद्रान्ताम्' 'दुष्कर कृतवान् राम इत्यादिभिस्तात्पर्यवृत्त्या व्यज्यते ॥

नित्यनियतप्राधान्यतारतम्यक्रमेण श्रिया सहैकासनस्थे देव्यौ तच्छायासकाशतया दर्शयति—**एवंभूतेति** ॥ तदाह — 'देवि त्वामनु नीलया सह मही देव्य सहस्र तथा' इति । उपदिश्यमानधर्माधारादतिदिश्यमानधर्माधारस्य स्वत प्राप्तवैषम्याविरोधेन साम्य व्यवस्थाप्यम् । परत्वेऽपि देवीत्रयसबन्ध प्रमाणसमत , यथोक्त वल्पौष्करे— 'देवो वैकुण्ठनाथस्तु अनन्तासनसस्थित । सेव्य श्रीभूमिनीलाभि प्रादुर्भावैस्तु चाखिलै ॥ शङ्खचक्रधरो नित्य जान्वन्यस्तैकहस्तवान् । अभयप्रदहस्तश्च नीलजीमूतसंनिभ ॥ ध्यातव्यो नित्यलोकस्थो भुक्तिमुक्तिफलप्रद ।' इति । नित्यमन्थो न्यध्याल तु 'नागभोगे विन्यस्तवामभुजम् । इत्येतत् सहितान्तरमूलम् । एतेन वर्णभुजादिविप्रतिपत्तिरपि निरस्ता । अचिन्त्यदिव्याश्चर्यशरीरस्य स्वच्छन्द वृत्त परसंहितरूपेऽपि तत्तत्प्रतिपत्त्यर्थं तत्तत्संहितोक्ता विशेषा नान्योन्य बाधमर्हन्ति । यथा नरसिंहरूपे समस्तप्रतिभेदा यथा च 'कृष्णरूपाण्यनन्तानि' इत्युच्यते, एव परव्यूहादिष्वपि यथोपदेश सर्वस्य सत्यत्वम् ।

परमयोगिवाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावस्वाभिमतविविधविचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानसमृद्धानन्ताश्चर्यानन्तमहाविभ-

---

अनुग्रहाविमलाद्या, तथा कान्तिवारुणीसूत्रवतीरुदासुकीर्तिप्रभृतय शेषादिपत्न्य ता अपि हि तेषा यथार्हं सन्ति पुरस्वामिसेवार्या । एवम् 'गुणैर्दास्यमुपागतम्' इति न्यायेन स्वामिविग्रहगुणैरपि कैङ्कर्ये प्रेरितत्वमभिप्रेत्याह— परिचरितचरणयुगलेति ॥

एव नित्यविग्रहादियुक्तस्य नित्यसूरिसेव्यस्य मुक्तगम्य निवासस्थानमाह— परमेति ॥ 'परमयोगिवाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभाव इति स बुद्धयन्त केचिद्व्याचक्षते, तदा पूर्वोक्ताना सर्वेषा परत्वसौलभ्योपयोगित्वज्ञापनाय तदुभय स्वरूपस्वभावशब्दाभ्या विवक्षितम्, स्वरूपनिरूपक निरूपितस्वरूपविशेषक चेति धर्मवर्गद्वय वा । एव सति पूर्वोक्तमेव मुखान्तरेणावसरे निगमित स्यात्, इतो नरमनुक्तपरमव्योमप्रकर्षकथनम् । तथा च तद्विशेषणतयैव सम्यग्यन्तत्वेन श्रीवैकुण्ठगद्येऽप्येतत्पठितम् । परमयोगिन साक्षात्कृतपरब्रह्मस्वरूपा श्वेतद्वीपवासिन, 'ये तु मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम । तेषा लक्षणमेतद्धि यच्छ्वेतद्वीपवासिनाम् ॥' इति हि स्मर्यते। परमव्योम्न स्वरूप शुद्धसत्त्वमयम् । तमस परस्यापि परमव्योमस्वरूपस्यापरिच्छेद्यत्वमूर्ध्वादिभागेन व्यवस्थाप्यम् । तत्स्वभावो भोग्यतमत्वादिरूप । विविधशब्दो भोग्यप्रभृतिषु विष्वग्न्वेतव्य । भोग्यम् अप्राकृत स्पर्शशब्दादि । तदुपस्थापकतया स्वीकृतानि भोगोपकरणानि । भोगस्थानानि क्रीडापर्वतादीनि । स्वरूपगुणसंस्थानादिवैचित्र्यातिशयेन नियमपूर्ववदनुभाव्यतया अनन्ताश्चर्यत्वम् । प्रत्येक महद्भिरसङ्ख्यातैश्च रत्नभूषणभद्रासनादिभिर्योगादनन्तमहाविभवत्वम्, पर्यङ्कविद्यादिषु हि विचित्रनदीहृदसभादिविशिष्ट मुक्तगम्य स्थानमुपदिश्यते— 'सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उग्रे यत्र देवानामधिदेव आस्ते—' इति च तल्वकारा अधीयते । पूर्वोक्तापरिच्छेद्यत्वे हेतुरनन्तपरिमाणत्वम् । आनित्यसावयस्थानान्तरस्यव-छेदार्थमिह नि

वानन्तपरिमाणनित्यनिरवद्यनिरतिशयवैकुण्ठनाथ,

स्यनिरवद्यत्वोक्तिः। अत्र पञ्चोपनिषत्प्रतिपाद्यानां भूतानां तत्सङ्घातरूपाणां च केषाञ्चित् भगवन्नित्येच्छत्वेन नित्यत्वमविरुद्धम्। त्रिगुणवत्कर्मिणां भगवत्स्वरूपतिरोधानादिहेतूनामभावात् निरवद्यत्वम्। निरतिशयत्वं स्थानगुणैः सर्वैः सर्वस्थानातिशायित्वम्। यथोक्तं महाभारते — 'रम्याणि कामचाराणि विमानानि सभास्तथा' इत्युपक्रम्य, 'एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः' इति, 'आत्मा केवलतां प्राप्तो यत्र गत्वा न शोचति। ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः॥' इति च। 'कुठि गतिप्रतिघाते' इति धातुः गतिः अवगतिः। ज्ञानप्रतिघातकर्मप्रसङ्गरहिता नित्यसूरयो विकुण्ठाः, तैः सेवनादयं वैकुण्ठशब्दोऽप्राकृतस्थानपरः; 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्॥' इत्यादिभिस्तत्सिद्धिः। अत्र हि व्यतिरेकविभक्तिस्वारस्यात् 'परमे व्योमन्' इत्यादिभिरैकार्थ्याच्च परमपदशब्दो न परमात्मस्वरूपपरः। 'नाकस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्मसलोकताम्।' 'दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम्' 'एकान्तिनः' इत्यारभ्य 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' इत्यादिभिः स्थानविशेषस्य स्पष्टोक्तेः। न चैतस्याण्डान्तर्वर्तिभगवल्लोकविषयत्वम्, तदन्तर्वर्तिनां सर्वेषामुत्पत्तिनाशश्रवणात्, एतस्य च नित्यत्वाक्षरत्वाजरत्वोक्तेः, 'अण्डं भित्त्वा तथोद्गता' इत्यादिभिरण्डबहिर्भूतत्वसूचनाच्च। तथापि त्रिगुणान्तर्भावोऽस्त्विति चेत्, तन्न; तमसस्त्वावर्णाच्चा सुबालोपनिषदि प्रलयप्रतिपादनात्, मुक्तगतौ शीर्षकपालप्रभृति तमःपर्यन्तं तत्त्वभेदेन गन्तव्यदेशाभिधानात्, 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः' इत्यादेश्च। नाथ ईश्वरः। 'नाधृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' इति नाथतेरैश्वर्यार्थत्ववचनात् तस्मिन् दिव्यदेशे भगवत ऐश्वर्यं स्वेनाध्यक्षेणानुभवत्यसीति भावः॥

एवं नित्यविभूतियोग उक्तः; अथ तत्प्रतिद्वन्द्वलीलाविभूतियोग

स्वसंकल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिस्वशेषतैकस्वभावप्रकृतिपुरुष-
कालात्मकविविधविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्था-

वदन् 'कारण तु ध्येय ' 'यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वम् ', इत्यादिप्रसिद्धस्य मुमुक्षुसमाश्रयणीयस्य 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते , 'जन्माद्यस्य यत ', इत्याद्युक्त लक्षणमप्याह— स्वसंकल्पेति ॥ *ब्रह्मादीनामीश्वराभिमता* परिज्ञानेन प्रायश. प्रवृत्तिरिति ज्ञापयितुम् अचित्समभिव्याहारेण सर्वचि दचित्साधारण सकल्पानुविधायित्वमुक्तम्, प्रकृत्यादीना स्वरूपस्थित्यो रीश्वरनित्येच्छावशेन नित्यसिद्धत्वमिहाभिप्रेतम्, प्रवृत्तिषु तु सङ्कल्पजन्य त्वम्, प्रकृते स्वरूप त्रैगुण्येन निरूप्यम्, ससारिपुरुषस्य तु सङ्कुचित-*ज्ञानत्वेन, कालस्य तु कलामुहूर्तादिमयत्वेन, त्रयाणा स्थिति पूर्ववत् ।* प्रवृत्ति व्यापार । अत्र प्रकृतिग्रहण प्राकृतानामप्युपलक्षणम् । तेन नारा यणशब्देन 'नराज्जातानि तत्त्वानि इत्याद्युक्तनिरुक्ति सूच्यते । प्रकृत्या त्मकजगदुक्त्या वा कार्यतत्त्वसग्रह । लीलाविभूतेरशेषत्वान्यशेषत्वभ्रमसभ वस्थानत्यात् तदपनोदनाय अत्र स्वशेषतैकस्वभावत्वमुक्तम् । शेषत्वस्य शरीरलक्षणत्वसिद्ध्यै यावत्सत्ताकत्वमिह विवक्षितम्, तथा निरुपाधिरा *न्यशेषराहित्य च । अत्र शरीरस्वभावेष्वाधेयत्वादिषु सङ्कल्पानुविधायित्वो* क्त्या नियाम्यत्व शाब्दम् । आधेयत्वमप्यभिप्रेतम् । प्रकृत्यात्मकत्व भोग्य भोगोपकरणादौ । समष्टिव्यष्टिपुरुषविभागरूपतया पुरुषात्मकत्व भोक्तृवर्गे । अत्र भोक्तृत्व कर्मोपाधिकम् । परमपदे तु निरुपाधिकभोक्तृणा सतामप्यु नुक्तिस्तत्रत्याना स्वाधीनस्वार्थभोक्तृत्वभ्रमराहित्याभिप्रायेण । क्षणलवादिषु कालावच्छेदेषु कालात्मकत्वम् । तेषा जगच्छब्देन ग्रहणम् अभूत् अस्ति *भविष्यतीत्यादिरूपेण जगद्विशेषणत्वप्रतीत्यनुसारात् ।* व्याप्तस्यापि कालस्य *लीलाविभूतिमात्रे पठनम् 'काल स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभु '* *'कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूते परिणामहेतु' इति नित्यवि-* भूतेरकालकाल्यत्वज्ञापनार्थम् । तत्र तत्तदनित्यसद्भावेऽपि लीलाविभूतिवत्

नरूपनिखिलजगदुदयविभवलयलील, सत्यकाम, सत्यसंकल्प, पर-

कालनियमो नास्तीति विदाम । भोग्यप्रभृति सर्वं प्रत्येक विविधम् । तत्त दवान्तरविशेषविवक्षया विचित्रत्वोक्तिः । आश्चर्यतया वा, 'जगदेतन्म हाश्चर्यं रूपं तस्य महात्मनः' इति ह्युच्यते । एकैकवर्गगतव्यक्तीनामसंख्यात-त्वादनन्तत्वम् । भाग्यभोगोपकरणादीनि पूर्ववत् । प्राकृतत्वादिरिह विशे षः । भोगश्चात्र सुखदुःखानुभवरूपः । महदादीन्यनन्तब्रह्माण्डादीनि च संगृहीता निखिलशब्देन कतिपयजगत्कारणविरिञ्चादिव्यावृत्तिः । निखिलज गदुदयादेरेकैककर्तृकत्वेन ब्रह्मलक्षणत्वं संभवत्यपि व्यष्टिसृष्ट्यादिनीत्या संभव ती भिन्नकर्तृकत्वशङ्का निरसितुमिव त्रितयोक्तिः । जगन्निष्ठानामुदयविभवलयाना परमपुरुषलीलात्वोक्तिः सर्वशरीरतया तत्तद्विशिष्टरूपेण तत्तदवस्थो भवती-त्युपादानत्वसूचनार्था । परिपूर्णतया प्रयोजननिरपेक्षस्य कथं जगद्व्यापार इति शङ्कानिरसनाय लीलाशब्दः । 'क्रीडतो बालकस्येव' 'क्रीडाहरेरिदं सर्वम्' 'हरे विहरसि क्रीडाकन्दुकैरिव जन्तुभिः' । 'लोकवत्तु लीला-कैवल्यम्' इत्यादिभिस्तत्सिद्धिः । लीलारूपप्रयोजनवत्तासयवाप्तसमस्तका मत्वं सर्वत्राविहतेच्छत्वम् ॥

एवं नारायणशब्दोक्तं शरण्यत्वं यथानिरुक्ति सङ्ग्रहितम्, अथ 'सत्यकाम' इत्यादि पूर्वापरपुनरुक्तिपरिहाराय प्रागुक्तप्रयोजनार्थेषु इदं समा ख्याद्वयं प्रमाणमित्यत इति केचिद्व्याचख्युः । तत्र चतुर्णां समाख्यात्वं व्यक्तम् । सत्यकामादिशब्दाना कथंचित्समाख्यात्वं कल्प्यम् । परब्रह्मभूते त्यत्र तु ब्रह्मशब्दमात्रं समाख्या, अन्यथापि नामत्वकल्पने गौरवं स्यात् । अत्र परशब्देन विशेषणं त्वौपचारिकप्रयोगव्यवच्छेदार्थम् । सत्यकामसत्य सङ्कल्पशब्दौ पूर्वं विशेषणमात्रपरतयोक्तौ, इह तु तत्प्रमाणतया यथाश्रुति तत्तद्विशिष्टविषयतयापि विभाग । लीलापदसूचित जगन्निमित्तत्वमपि सत्य संकल्पत्वेन स्थापितम्, जगदुदयादिलीलापदसूचितमुपादानत्वं तु 'पर ब्रह्मभूत' इत्यनेनाभिप्रेतम्, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इत्यादिश्रुत्या

ब्रह्मभूत, पुरुषोत्तम, महाविभूते,

रात् । एवमभेदश्रुतिबलादुपादानत्वाभिमतस्य ब्रह्मण स्वरूपपरिणामपक्षेण चिदचिद्गतसर्वदोषान्वय शङ्कयेतेति तत्परिहाराय स्वयमेव गीत श्रुत्यर्थमाह—पुरुषोत्तमेति ॥ अत्र पञ्चम्यादिविभक्तित्रयेऽपि समासो द्रष्टव्य ।

नन्वेव भेदाभेदश्रुत्योर्विरोधादन्यतरबाध स्यादित्यत्र घटकश्रुतिसिद्धमाह— महाविभूते इति । विभूतिशब्दो_त्र नियन्तव्यपर । 'यद ण्डम्' इति श्लोकार्थ इहानुसधेय । शरीरतया विभूतित्वादत्र स्वरूपभेदेऽपि सामानाधिकरण्य मुख्यमिति भाव । एव सर्वविलक्षणस्य सर्वनियन्तुर्जगद्व्यापारलीलाया स्ववल्लभासामरस्यमभिप्रेत्याह— श्रीमन्निति ॥ 'विभूतिं प्रति शेषित्व द्विष्ठमित्यभिप्रयन्नाह— श्रीमन्निति इति व्यासार्या । विभूतिनामाधेयत्वादिनियमै शरीरत्व व्यञ्जयितुमाह— नारायणेति ॥ नित्यविभूतियोग शुद्धसत्त्वगुणोपादानत्व च प्रभूतोपकारकत्वज्ञापनाय विशेषत सूचयति— वैकुण्ठनाथेति ॥ इद सम्बुद्धिद्वय वा, तदा तु सत्त्वादिसाङ्कर्यकारप्रतिघातुकरहितदेशादिसम्बन्धी वैकुण्ठ । अपेक्षितसिद्ध्यर्थं सूरिरपि यान्तनीयस्तत्प्रदानादावीश्वरश्च नाथ ॥

एतत् 'सत्यकाम इत्यादिपदद्वय प्राप्याकारनिष्कर्षार्थमिति पक्षमपि प्रगुणीकुर्म — 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति कामशब्दोदिताना ब्रह्मगुणानामपि प्राप्यतात्तिमभिप्रेत्याह— सत्यकामेति ॥ प्राप्यानुप्रविष्टनित्यविभूतिद्वययोगेऽपि केचित्सत्यकामशब्द प्रमाणयन्ति । यद्वा, मुमुक्षुणा भोक्तव्यसद्गुणैर्भोगस्य चोपकरणतया मता नित्या पदार्था अस्य सन्तीति भाव । प्रागितद्वयया विभूतिद्वयेऽप्यपूर्वानन्तभोग्यस्वरूपत्वमाह— सत्यसकल्पेति ॥ प्रकृष्टभोग्यतयापि निरतिशयबृहत्त्वमाह— परब्रह्मेति ॥ 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्य दिभिरभेदापत्तिशङ्का परिहरन् तद्भक्तविल क्षणतया कैङ्कर्योद्देश्यत्वसमरमाह— पुरुषोत्तमेति ॥ कैङ्कर्यस्थानोपकरणादिमहत्त्वमाह— महाविभूते इति ॥

श्रीमन् , नारायण, वैकुण्ठनाथ,

मपत्नीकस्य कैङ्कर्योद्देश्यत्वं सूचयति— **श्रीमन्निति** ॥ सम्बन्धगुणविभूति-व्यापारैः सर्वैरपि भोग्यत्वातिशयं प्रकाशयितुमाह— **नारायणेति** ॥ सूरिसेव्यविग्रहविशिष्टस्य देवयानपथिकविश्रमस्थानत्वमभिसन्धायाह— **वैकुण्ठनाथेति** ॥

अत्र तृतीयमपि पक्षं ब्रूम — प्रकृतस्य शरण्यस्य स्वीकृतसर्वभरनिर्वहणक्षमं सत्यकामादिभिरष्टाभिः पदैरेव बोध्यते **सत्यकाम** कामः इह प्रपन्नेभ्यो निरतिशयानन्दप्रदानेच्छा, तस्याः सामर्थ्याविनाभावात्सत्यत्वम् , तच्च अमोघत्वम् । *सत्यसङ्कल्पोऽत्र प्रतिबन्धनिवर्तननिपुणः* । '*सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि*' इति हि त्वमेवाथेति भावः । **परब्रह्मभूत** निरतिशयबृहत्त्वविशिष्टस्त्वं स्वाश्रितानपि ज्ञानतो भोगतश्च परमसाम्यपर्यन्तं बृंहयितासि । **पुरुषोत्तम** '*यो मामेवम्*' इत्यादिना तत्त्वविदा कृतकृत्यत्वोक्त्या स्वनिर्वाह्य-सर्वभरत्वं त्वयैव सूचितम् । यद्वा 'पृणु दाने' पुरु सनोतीति पुरुषः , बहुप्रदेभ्यः सर्वेभ्य उत्तमत्वात् पुरुषोत्तमः । **महाविभूते** विभूतिरिह विभवनम्, प्रभवनम्, नियमनमित्यर्थः । तस्य महत्त्वमपरिच्छिन्नत्वम्, मश्रितान्संसारकारागृहान्निर्गमय्य तदर्थतया सर्वं नियच्छसीति भावः , '*अनन्तो देशकालादिपरिच्छेदविवर्जितः । महाविभूतिरित्युक्तो व्याप्तिः सा महती यतः ॥*' इत्यत्रापि *नियन्तृत्वेन व्याप्तिर्विवक्षितः* । **श्रीमन्** *श्रिया नित्यमनु*क्तस्त्वं त्वदभिमतमाश्रितकृत्यं निर्वहसि । **नारायण** संबन्धमनुसधाय दायविभागन्यायेन स्वामितया स्वार्थं स्वयं स्वात्मानं प्रापयितासीति भावः । **वैकुण्ठनाथ** ॥ *दिव्यपर्यङ्कमुपासिकाया निजपादमूलसेवां दातुमवस्थितोऽ*सि । इति त्रिष्वपि पक्षेषु गुणभेदैः पुनरुक्तिपरिहारः सिद्धः ॥

*अथ शरण्यस्य समर्पितसर्वभरस्वीकरणानुगुणाः स्वस्य चाधिकारे*पायनिष्पादका उक्ताश्चानुक्ताश्चाकाराः अष्टादशाभिः पदैर्निष्कृष्यानुसधीयन्ते, तत्र स्वापराधस्वनिवर्त्यत्वहेयसम्बन्धस्वरक्षणनिसनादादिदोषपरिहारोपयुक्ताना

अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यैश्वर्यसौन्दर्यमहोदधे,

गुणविशेषाणां प्रकर्षः प्रथममुच्यते— अपारेति ॥ कारुण्यस्यापारत्वम् अवश्यदण्डनीयेष्वस्मादृशेष्वपि प्रवृत्तेः; यथा— 'वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत्' इति, स्वेनाप्युक्तम्— 'मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि' इति, 'गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वम्' इत्यादि च। न्यूनाधिकत्व दर्शनजनितावज्ञासाध्वसपरिहारार्थमिह सौशील्योक्तिः। तस्यापारत्व विशेषेषु विरिञ्चादिषु विष्ण्वाद्यवतारैः, अनभिज्ञेषु च मत्स्यकूर्मादिषु तत्तत्स्वरूपैरवतारैः, निर्विशेषनीरन्ध्रसंश्लेषात्। वात्सल्यस्य अपारत्व 'रिपूणामपि वत्सलः' इत्युक्तम्। औदार्यस्यापारत्वम् अर्थिषूदारत्ववचनहेतुभूतमर्थितप्रदाने स्वप्रयोजनाभिसंधिमत्त्वम्, सर्थितेभ्यः सविभूतिक स्वात्मान दत्त्वा तदनुबन्धिषु पशुमनुष्यपक्ष्यादिष्वपि अविश्रान्तत्व वा, श्रूयते हि— 'नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते' इति, 'नास्याब्रह्मवित्कुले भवति' इति च। ऐश्वर्यस्य कथनमिहानादिकाल स्वरक्षणविपरीतवृत्तान् केनचिद्व्याजेन स्वयमेव नियम्याभिमुखीकरोतीति ज्ञापयितुम्। तस्य अपारत्वम् 'संसारन्यूनताभीतास्त्रिदशाः परिपन्थिनः' इति न्यायेन ब्रह्मादिषु देवेषु सुग्रीवादिषु सुहृत्सु वा विरुन्धानेषु तानपि शरणागतानुगुणीकर्तुं समर्थत्वम्। सौन्दर्यस्य अपारत्व विरुद्धप्रकृतीनां शूर्पणखादीनां सत्त्वस्थानामृषीणामप्यविशेषेण दृष्टिचित्तापहारितया तुष्ट्यजनकत्वम्, असद्वासनाविश्रामकत्व च; यथोक्तं श्रीपौष्करे अर्चावतारप्रकरणे— 'सन्दर्शनादकस्माच्च पुंसां संमूढचेतसाम्। कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कनिचयश्च यः। कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लयं व्रजेत्' इति। अतिसुन्दरनित्यविग्रहेण भगवतः परत्वानुसंधानं तत्प्राप्तिप्यकारणमिति च तत्रोक्तम्— 'नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च पुष्कर। यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ संनिधिं व्रजेत्॥' इति। तत्सूचनार्थमैश्वर्यसौन्दर्ययोरिहान्यवहितपठनम्॥

'सर्वस्य शरणं सुहृत्' 'सुहृदं सर्वभूतानाम्' 'सर्वलोकशरण्याय'

अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्य, प्रणतार्तिहर, आश्रितवात्सल्यैकजलधे, अनवरतविदितनिखिलभूतजातयाथात्म्य, अशेषचराचर-

---

'सर्वयोग्यमनायासम्' इत्यादिप्रसिद्धस्वभावस्य वायसवानरराक्षसादिविशेषानादरेणाङ्गीकुर्वतस्ते मादृशजनेऽपि गुणवृत्तादिनिकर्षो न त्यागकारणमित्याह — अनालोचितविशेषेति ॥ अत्र विशेषशब्दविवक्षितमनालोचित गुणगणेति श्रीवैकुण्ठगद्ये व्यञ्जितम्। प्रपत्तेः सर्वाधिकारत्वमपि अनेन प्रकाशितम्। 'दुर्गसंसारकान्तारमपारमभिधावताम्। एकः कृष्णनमस्कारो मुक्तितीरस्य देशिकः' 'प्रणम्य कृष्ण सहसा' 'एकोऽपि कृष्णे सुकृतप्रणामः' इत्यादियुक्तमल्पयत्नप्रसाद्यत्वमाह— प्रणतार्तिहरेति ॥ अनेन स्वस्य एवंविधावस्थाहेतुः *अवतारविशेषोऽप्यनुसंहितः; उक्तं हि स्वयमेव*— 'निरस्तेतरभोगाशो वरद शरणं गतः' इति। अत्र प्रणतशब्दः प्रकृतानुगुण्यात् 'प्रपन्नार्तिहरं विष्णुम्' इत्याद्यनुसाराच्च प्रकृष्टप्रह्वीभावयुक्तप्रपन्नविषयो वा। प्रस्तुतावतारे व्यक्ततमं स्वस्मिन्नुपकारतमं च वात्सल्यगुणं पूर्वं द्विरुक्तमपि 'मित्रभावेन संप्राप्तम्' 'दोषो यद्यपि तस्य स्यात्' इत्यादिस्मरणाय पुनराह— आश्रितेति ॥ वात्सल्यगुणोदधौ विग्रहादिकं निमग्नं भवतीत्यभिप्रायेण एकशब्दः। अत एव हि सर्वज्ञत्वादौ स्थितेऽपि अविज्ञातृत्वाद्युक्तिः। उपायान्तरं स्वीक्रियतामित्यत्र 'अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ' इति प्रकारेण *मादृशानामकिंचनानामधिकर्तव्यं हिततमं त्वमेव जानासि*, त्वदायत्तानुकूल्यस्य च शेषवृत्तिविधानेऽपि 'न त्वं सुप्तो न वा गतः' 'सर्वज्ञस्य ते' 'त्वयाऽपि लब्धं भगवन्निदानीम्' 'यदि मे न दयिष्यसे' इत्यादिकं न विज्ञापनीयमित्यभिप्रायेणाह—अनवरतेति॥ अनवरतनिखिलशब्दाभ्यां ज्ञानस्य कालतो विषयतश्च संकोचो व्युदस्तः। 'त्वमेवैव कुरुष्व माम्' 'कुरुष्व *मामनुचरम्' इत्यादिन्यायेन* त्वदधीनव्यापारस्य मे त्वयैव प्रातिकूल्यनिवर्तनादिकमपि कार्यमित्याह— अशेषचराचरेति ॥ निखिलशब्दः स्वरूपस्थित्यादिनियन्तव्यकार्त्स्न्यपरः, सार्वकालिकनियमनकार्त्स्न्यपरो वा।

मूतनिखिलनियमननिरत, अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिभूत निखिलजगदाधार, अखिलजगत्स्वामिन्, अस्मत्स्वामिन्, सत्यकाम, सत्यसंकल्प, सकलेतरविलक्षण,

---

आगमैराचार्यादिभिरन्तरात्मतया च बहुप्रकारं हि नियमनम् । न हि अविधेयं ते किंचित्, येन मे अभिमत प्रतिबन्धाद्विलम्बेत, अलभ्यं वा स्यात्, इति भावः । परिपूर्णस्य मे त्वदङ्गीकारेण न किंचित्प्रयोजनमित्यत्राह— अशेषचिदचिदिति ॥ न हि मदेकवर्जं तव सर्वशेषित्वम्, अतो ममाप्यतिशये तव चार्थः प्रकल्पत इति भावः । तथापि यथावस्थितरक्षापेक्षा तव नास्ति कथं च त्वं रक्षणीय.? इति शङ्कायामाह— निखिलजगदाधारेति ॥ गुणादिवत् त्वदपृथक्सिद्धविशेषणस्य ममापेक्षामन्तरेणैव मत्सत्तादिकं त्वयैव रक्ष्यते, तत्साफल्यार्थं रक्षापेक्षादिकमपि त्वयैव कारयितव्योऽहम्, न हि त्वदधीनसत्ताकस्य मे त्वन्निरपेक्षप्रवृत्तिः संभवतीत्यभिप्रायः । एवमेव हि शेषभूतानां स्वतन्त्रस्वामिना त्वयैव यथेष्टं स्वमुद्दिश्य विनियोगः क्रियते इत्याह—अखिलजगत्स्वामिन्निति ॥ इष्टानिष्टप्रदानसाधारणेऽस्मिन् मद्विनियोगे किं तवायातमित्यत्राह— अस्मत्स्वामिन्निति ॥ मदाचार्यसन्ततिसामुख्येन ममैवविधत्वत्सम्बन्धज्ञानाद्यवस्थाप्रदानरूपोपकारे प्रवृत्तेन त्वया शेषपूरणं कार्यमिति भावः । परिपूर्णतया पूर्वोपकारप्रत्युपकारनिरपेक्षस्य तव अकिंचननित्यसापेक्षस्थितरक्षणमात्मीयनित्यगुणपरित्राणमिति सूचयति— सत्यकामेति ॥ सर्वशक्तेस्तव नित्यसूरिवर्गे मन्निवेशनमीषत्करम्, न हि त्वद्रूत केनापि हन्तु शक्यमित्याह— सत्यसंकल्पेति ॥ तथाप्यपेक्षितार्थमन्यः कश्चिदाश्रीयतामित्यत्राह— सकलेतरविलक्षणेति ॥ 'विष्णुपोतं विना नान्यत्किंचिदस्ति परायणम्' 'भवता कथ्यते सत्यं विष्णुरेकः परायणम्' इत्यादिभिः अन्येभ्यस्तव मोक्षप्रदत्वादिरूपं विशेषं पश्यन्नहं मुमुक्षुः कमन्यमाश्रयेयम्; न हि परतन्त्रः कश्चित् स्वतन्त्रकृत्यं प्रार्थनीयः; न च त्वं परतन्त्र इति भाव. । यदर्थिनं मा

अर्थिकल्पक, आपत्सख, श्रीमन्, नारायण, अशरण्यशरण्य, अन-

नाद्रियसे कथं तत्र औदार्यप्रथा जीवेदित्यभिप्रायेणाह— **अर्थिकल्पकेति**। *अर्थी च कल्पकश्चेति विग्रहः। अर्थिनां कल्पद्रुम इति वा।* उक्तं हि— 'स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च' इति। अर्थिनः कल्पद्रुमा यस्य सः अर्थिकल्पक इति वा विवक्षितम्; यदगीयत— 'उदाराः सर्व एवैते' इति। अभिमतपुरुषार्थदानार्थमर्थिनामुत्पादकः शास्त्रादिमुखेनार्थित्वापादकश्चेति वा। एवं पूर्वोक्तस्याप्यौदार्यस्य अतिशयप्रदर्शने तात्पर्यादपुनरुक्तिः। 'ज्ञातं मया वसिष्ठेन' इत्यादिकमनुसंदधानः पाञ्चालीगजेन्द्रादिवदापन्नस्यानन्यगतिकस्य मम एतामापदमवेक्ष्य रक्षितुमर्हसीत्याह— **आपत्सखेति**। *आपदि सखिवत् संरक्षक इत्यर्थः। विश्वसनीयत्वस्नेहविषयत्वादिसूचनाय सखिशब्दः।* शत्रुमपि 'तस्मात्परिश्रान्त इति व्यवस्य न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि' इत्यवोचत्॥

एवं द्वाभ्यामिष्टप्रापकत्वम्, अनिष्टनिवर्तकत्वं च दर्शितम्। अथ तत्र समानाभिप्रायतया नित्ययुक्तामखिलजगन्मातरं पुरस्कुर्वतो मे महान्तोऽप्यपराधास्त्वया क्षन्तव्या इत्याह— **श्रीमन्निति**॥ सबन्धगुणविभूतिप्रयोजनव्यापारास्ते मदुपेक्षया मन्दफला मा भूवन्, अतः आत्मानं नातिवर्तेथा इत्याह— **नारायणेति**॥ उत्तरखण्डस्यापेक्षया पूर्वं श्रीमन्नित्याद्युक्तम्; इह तु पूर्वखण्डस्यापेक्षया उक्तैः स्वभावैः फलितमाह— **अशरण्यशरण्येति**॥ स्मर्यते हि— 'अगतीनां गतिर्भवान्' इति। अत एव अनालोचितेत्यादिना न पुनरुक्तिः, तत्र हि तारतम्यानादरे तात्पर्यम्। एतत्सर्वं *व्याख्येयविवक्षितप्राप्यप्रापकाकारप्रपञ्चनम्।* *अस्म्यहमेवम्, एतावतापि किं* त्वया लब्धम्, सर्वत्र हि शास्त्रार्थे अधिकारोऽपेक्षित इत्यत्राह— **अनन्यशरण इति**॥ तत्त्वविदोऽनन्यप्रयोजनस्य मम सिद्धोपायान्तरं नास्ति, 'अहमस्म्यपराधानाम्' 'न धर्मनिष्ठोऽस्मि' इत्याद्युक्तावस्थाविशेषविदश्च मे साध्योपायान्तरमपि नास्तीति प्रतिबुद्धोऽस्मि; अयमेव हि

न्यशरणः त्वत्पादारविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये ॥ अत्र द्वयम् ॥

पितरं मातरं दारान् पुत्रान्बन्धून्सखीन्गुरून् ।
रत्नानि धनधान्यानि क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥

ममानाधिकार इति भावः । इदं तु व्याख्येयस्योत्तमपुरुषाभिप्रेतमिति ज्ञापनाय, अहमपि न मम शरणमिति व्यञ्जनाय च, अधिकोऽहंशब्दः । अथवा अनन्यशरण इत्युपायान्तरशून्यत्वम्, अहमित्यपायभीरुत्वम्, अतिशङ्कारहित्यं, प्रयोजनान्तरतदुपायपरित्यागित्वं, मोक्षार्थप्रपत्त्युन्मुखत्वं च व्यज्यते । एतत्सूचितं कार्पण्यविस्तरः प्रतिवचनवाक्येषु गद्यान्तरयोश्च द्रष्टव्यः । त्वदित्यादिना पूर्वखण्डपदक्रमानुसरणम् । त्वच्छब्दः शरण्यलोपयुक्तसर्वाकारवैशिष्ट्यपरः । पादेत्यादिकं प्रागुक्तार्थम् । अत्र द्वयमित्यस्य व्याख्यातप्रायमिति शेषः तात्पर्यं तु पूर्वमवोचम् । यद्वा द्वयम्, अर्थानुसंधानेन सह एवमुक्तमिति वा, वक्तव्यमिति वा विवक्षितम् । वाक्यान्तरे पुनः पुनः प्रपद्यत इति तु नाशङ्कनीयम्, एकसाध्यसिद्धयर्थं प्रपत्त्यावृत्तेः प्रतिषेधात्, इह साध्यान्तरायोगाच्च । पितरमित्यादिकं तु स्ववाक्यवत्रिबन्धनसत्वादमुखेन अनन्यशरणत्वादिकं विशदीकृत्य वक्ष्यमाण-¹फलप्रार्थनाप्रस्तावनात्मकमिति द्वयार्थस्य समुदितोक्तिः । तथा ह्यत्र सोपाधिकभोग्यतदुपायत्यागः निरुपाधिकभोग्यतदुपायविशेषपरिग्रहः च स्पष्टं सित्वा प्रसादय इत्यादिना मोदुमित्यन्तेनोत्तरखण्डस्य दीपनिवृत्तिप्रार्थना सगृह्यते । पित्रादीनां त्यागोक्त्या भृत्यादिचेतनान्तरत्यागः कैमुत्यसिद्धः । बन्धुशब्दः इह सम्बन्ध्यादिपरः । रत्नानीत्यादिकमुत्कटभोग्यत्वभोगसाधनत्वानामचेतनान्तराणामुपलक्षणम् । चकारेण वा अनुक्तसमुच्चयः । प्रियेषु हितेषु च मोक्षतदुपायानुपयुक्तेषु कुत्रचित् सङ्गोऽपि न युक्त इति ज्ञापनाय पितरमित्यादिविविधोक्तिः ॥ एवं लोकसिद्धप्रियहितान्युदाहृत्य सर्वधर्मानित्यादिना शास्त्रवेद्यानि साधनानि साध्यानि चाह । तत्र सर्वधर्म

1 फलप्रार्थनाप्रस्तावनात्मक

सर्वधर्मांश्च संत्यज्य
सर्वकामांश्च साक्षरान् ।
लोकविक्रान्तचरणौ
शरणं तेऽव्रजं विभो ॥

शब्दः सिद्धसाध्यरूपसपरिकरधर्मकार्त्स्न्यपरः । सर्वकामानिति हिरण्यगर्भादिपदपर्यन्तकाम्यविषयः । अक्षरशब्द इह आत्ममात्रानुभवगोचरः । धर्माणां कामानां च उपयोगित्वेन वा पित्राद्युदाहरणम् । तच्च यथासंभवं द्रष्टव्यम् । पित्रादीनां त्यागश्चात्र काम्यधर्मोपयोगितया अर्थकामोपयोगितया वा अनुपादानम् । अत एव 'मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव' 'वृद्धौ च मातापितरौ' इत्याद्युक्तभगवदाज्ञानुपालनं न निरुध्यते। सर्वधर्मशब्देन मोक्षसाधनभूतोपासनवर्गसंग्रहेऽपि तन्निवृत्तौ 'विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि' इति न्यायेन वर्णाश्रमधर्माणामनिवृत्तिः । तदिह त्रैवर्गिकधर्मेषु प्रयोजनान्तरेषु मोक्षोपायान्तरेषु च साधारणं नैराश्यं त्यागः, तत्र पुरुषार्थान्तरेष्वल्पास्थिरत्वादिदोषदर्शनान्नैराश्यम् । तत एव तदुपायेष्वपि मुक्तिसाधनेष्वन्येषु स्वावस्थादर्शनेन दुष्करत्वादिना नैराश्यमिति विशेषः । संत्यज्य सम्यक् त्यक्त्वा, सवासनं परित्यज्येत्यर्थः । यद्वा पञ्चाङ्गसयुक्तायाः प्रपत्तेरङ्गत्वेनाङ्गित्वेन वा अनुपादानमिह धर्माणां त्यागः । सोऽयं प्रपत्त्युपकारकत्वबुद्धिविरहः सप्रतिपन्नेषु पुरुषार्थान्तरतदुपायेषु मुक्त्युपायान्तरेषु नित्यनैमित्तिकेषु च समान इति सहोक्तिः । *लोकविक्रान्तचरणाविति* चरणे लोकविक्रान्तत्ववचनमनाश्रितानामप्यात्मप्रकाशनेन सौलभ्यादिव्यञ्जकम्। लोकविक्रान्तेति व्यस्तं वा ; तदा तु लोकेषु विक्रान्तः अधिष्ठातेत्यर्थः । ते स्वतन्त्रस्वामिनः परमप्राप्यस्य च । विभुशब्देन फलप्रदानौपयिकगुणपौष्कल्यं व्यज्यते । यद्वा विभुशब्देन परत्वम्, ते इत्यनेन सौलभ्यं च सगृह्यते । अव्रजम् व्रजामीत्यर्थः । अनद्यतनत्वमत्रा विवक्षितम्, भूतत्वेन निर्देशस्तु कर्तव्यशेषनैरपेक्ष्यव्यञ्जनपरः । त्याज्याना

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥

लोकत्रये बद्धमुक्तनित्यरूपचेतनवर्गत्रये । यद्वा लोकत्रयशब्देन सर्वलोकवर्तिना लक्षणा, प्रभावतोऽप्रतिमत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् । 'न त्वत्समोऽस्ति' इत्यादिकमिह कारुण्यादिषु योजितम् ॥ तस्मात् तवैव सर्वविधबन्धुत्वात्, प्रभावतः कारुण्यादिगुणैश्च सर्वाधिकत्वात्, त्वद्विषयापराधस्य पित्रादिसर्वविषयापराधरूपत्वात् सर्वविषयापराधानां त्वदाज्ञातिलङ्घनरूपत्वेन त्वदपराधत्वाच्चेति भावः। प्रणम्येत्यादिकं प्रपद्य इत्यस्य विवरणम्। प्रकृष्टप्रह्वीभावश्चात्र प्रकरणात् प्रपत्तिरूपः । स च पूर्वकृत एव फलविशेषप्रार्थनार्थमिहानूद्यते । कायप्रणिधानमत्र स्वरक्षणार्थस्वव्यापारान्तरनिवृत्तिव्यञ्जकमात्रम् । प्रणम्य प्रसादये प्रपदनरूपं प्रसादनमनुतिष्ठामि । भक्तिवत् प्रपत्तिरपि प्रसादनविशेषः । मदिष्टविघातानिष्टप्राप्तिहेतुभूतमत्कृतापराधजनिताप्रीतिरूपकालुष्यरहितं करोमीत्यर्थः। त्वां स्वतः सर्वभूतानां सुहृदं मदपराधात्कलुषितबुद्धिम्। अहम् अकिंचनोऽनन्यगतिः त्वत्पत्न्या दत्तवरः त्यक्तत्वदितरसाध्यसाधनश्च। ईशम् सापराधनिग्रहादिसमर्थम्। ईड्यम् क्षमादिभिः स्तुत्यम्। 'न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः' इति श्रुत्युक्तम् अनेन पदद्वयेन दर्शितम् । क्षुद्रोऽपि जन्तुः सम्बन्धविशेषादपराधं सहते, किं पुनस्त्वम् इत्यभिप्रायेण पित्रादिदृष्टान्तः । प्रियः प्रियाय मत्प्रीतिविषयस्त्वं त्वत्प्रीतिविषयाय मह्यम्। 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति हि स्वयमेवात्थ । अर्हसि देव सोढुमिति वक्ष्यमाणसंग्रहः । समारमोचनमपि ते लीलैवेति देवशब्दाभिप्रायः । एतावदन्तं पूर्वखण्डविवरणमिति केचित् ।

मनोवाक्कायैरनादिकालप्रवृत्तानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणभग-

अथोत्तरखण्डस्थस्यापि सविशेषणनारायणशब्दस्य पूर्वमेव व्याख्यातत्वात्, अवशिष्टयोश्च चतुर्थीनमसो. पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् प्रथम मनोवाक्कायैरित्यादिभिस्त्रिभिर्वाक्यैरिष्टप्राप्तेः पूर्वभाविनी ममकारनिवृत्तिवाचिनमःशब्दविवक्षिता सर्वानिष्टनिवृत्तिं प्रार्थ्यते । तत्र सर्वस्य चानिष्टस्येष्टविघातस्य च कर्ममूलत्वात् तन्निवृत्तिं पूर्वमभ्यर्थ्यते । मानसादिभेदेन त्रिविधः पापराशिः, तद्विपाकश्च मन्वादिभिर्विभक्त इति ज्ञापनाय करणत्रयोपादानम् । अकृत्यकरणादेरहेतुकत्वमन्योन्याश्रयादिकं च परिहर्तुमाह— अनादिकालप्रवृत्तेति ॥ हितप्रवृत्तियोग्यैः करणैरेतावन्तं कालमहिते प्रवृत्तोऽस्मीति निर्वेदस्त्वात्र व्यञ्जितः । 'यद्ब्रह्मकल्प' इत्यादिप्रक्रियया अनादिकालप्रवृत्तम्, अत एवानन्तम् । प्रथमोऽनन्तशब्दोऽकृत्यकरणकृत्याकरणरूपसामान्यापचारयोरन्वेतव्यः । द्वितीयस्तु भगवदपचारादौ । अकृत्यकरणादिपञ्चकमुत्तरोत्तरक्रूरतरम् । यद्यपि केषाञ्चित् कृत्यानामकरणमकृत्यकरणात्मकम्, तथापि शरणागतरक्षणादिकृत्याकरणं महत्तरपातककोटौ स्मर्यत इति ज्ञापयितुमकृत्यकरणादुत्तरं कृत्याकरणोक्तिः । अकृत्यकरणान्तर्गतस्यापि भगवदपचारादेः ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन प्रकृष्टत्वज्ञापनाय पृथगभिधानम् । यद्यप्यकृत्यकरणादेरप्याज्ञातिलङ्घनरूपतया भगवदपचारत्वम्; तथाप्यपचारानिति विशेष्यनिर्देशेन व्यज्यते, तथापि शिशुपालादीनामिवाव्यवधानेन भगवत्प्रतिवादादिकमिह भगवदपचारशब्दोक्तम् । अकृत्यकरणशब्देन तु स्ववर्णाश्रमादिनिषिद्धानुष्ठानमात्रम् । कृत्याकरणशब्देन स्ववर्णादिनियतधर्मस्य प्राप्तकाले शक्तेनाननुष्ठानम् । भगवदपचाराश्च द्वात्रिंशदपचारादिप्रकरणेषु द्रष्टव्याः । भगवदीयेषु वस्तुषु स्वीयत्वबुद्धिः, अर्चावतारपर्यन्तेष्ववतारेषु प्राकृतत्वबुद्धिः, इत्यादयोऽपि भगवदपचाराः । त्वदपचारेति वक्तव्येऽप्यत्र भगवदपचारशब्दस्तत्प्रमाणोपात्तप्रकारसूचनार्थः । अयथाशास्त्रमर्थानुपाधिभिर्भागवतविरुद्धाचरणमिह भागवतापचारः । इमौ विपर्यासेन केचित् व

वदपचारभागवतापचारासह्यापचाररूपनानाविधानन्तापचारान् आरब्धकार्यान्, अनारब्धकार्यान्, कृतान्, क्रियमाणान्, करिष्यमाणांश्च सर्वान् अशेषतः क्षमस्व ॥

र्णयन्ति। एतयोरेवापचारवर्गया. 'न क्षमामि' इत्यादिभिर्विशेषिताः केचि त्पूर्वोक्तन्यायादसह्यापचारा इति विभज्यन्ते। ते च 'विद्याचोरो गुरुद्रोही' 'एकाक्षरप्रदातारम्' 'य शूद्र भगवद्भक्तम्' 'मयि द्वेषानुबन्धोऽभूत्' 'सत्तुतावुद्यते तव' इत्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

एव निर्निबन्धनभगवद्भागवतद्वेषावज्ञापरिहासादयश्च यथालोकम सह्यापचारा इत्यनुशिष्यन्ते। एते पञ्चापि प्रत्येकमवान्तरोपाधिभिः नानाविधाः। तत्तद्विधास्वपि अवान्तरव्यक्तिभेदैरनन्ताः। आरब्धकार्यान् जात्यायुर्भोगरूपविपाकसञ्ज्ञफलप्रदाने प्रवृत्तान्। यद्यपि, 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः' इति उपासने सूत्रितम्, तथापि *'साध्यभक्तिस्तु सा हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी'* इति प्रवृत्तौ विशेषवचनादनारब्धकार्योपादानम्। अर्थितार्थप्रदस्य शरण्यस्य प्रपत्तॄणामार्तितारतम्यानुसारेण यथा प्रार्थितफलप्रदानात् तदिष्टदेहाद्यनुवृत्तौ न प्रत्यक्षादिविरोधः। अनारब्धकार्यान् प्रारब्धकार्यकर्मनिरुद्धावसरतया अनुपक्रान्तफलान्। द्विविधानपि कृतानित्यवच्छिनत्ति। क्रियमाणान् आनुकूल्यसकल्पादिमत्त्वेऽपि देशकालादिवैगुण्यात् पूर्वनियुक्तदूरस्थदुर्निवारभृत्यादिमुखेन वा उपक्रान्तानपरिसमाप्तान्। *करिष्यमाणान् तद्वदनुबन्ध्यादिमुखेनागत्या प्रमादाद्वा सपतिष्यतः,* बुद्धिपूर्वोत्तराघाना पश्चादेव प्रायश्चित्तविधानात्। तेषामप्यत्र सग्रहे तु यथार्हप्रायश्चित्तपरेण क्षमाफल ग्राह्यम्। सर्वानशेषत इति व्यक्तिशक्तिकात्स्न्यं परम्। सन्ति हि पापाना बह्वयः शक्तयः तत्त्वतिरोधायकत्वम् प्रत्यवायजनकत्वम्, कर्मान्तरानर्हतापादकत्वम्, सजातीयपापारम्भरुचिजनकत्व चेति। एतास्त्वन्तिमा वासनेत्युच्यते। स च प्रत्युत्तरे व्यक्तमनुवदिष्यते। पापशक्तिश्च निग्रहसङ्गः परमपुरुषबुद्धिविशेष एवेति क्षमस्वेत्यनेन व्यज्यते। निग्रह

अनादिकालप्रवृत्तविपरीतज्ञानमात्मविषयं कृत्स्नजगद्विषयं च विपरीतवृत्तं चाशेषविषयमद्यापि वर्तमानं वर्तिष्यमाणं च सर्वं क्षमस्व ॥

निवृत्तिरूपो हि प्रसादविशेष इह क्षमा । अत्र भागवतापचारेषु तद्विदितेषु तत्प्रसादनमुखेन भगवतः प्रसादनम् । 'मया त्वं परुषाण्युक्तस्तच्च त्वं क्षन्तुमर्हसि' इति न्यायात् । तदविदितेषु तु अव्यवधानेन, रहस्यप्रायश्चित्त न्यायात् ॥

एवं निषिद्धक्षमा प्रार्थिता । अथ सहेतुककाम्यक्षमा प्रार्थ्यते— अनादिकालेति ॥ क्षुद्रपुरुषार्थकामनाया विपरीतज्ञानसापेक्षतया अपचाराणामिव शास्त्रार्थज्ञानपूर्वककाम्यानामपि मात्रया भ्रान्तिहेतुत्वं व्यञ्जयितुमिह विशेषतो विपरीतज्ञानस्य सहोक्तिः । यथावस्थितविषयविरुद्धाकारावगाहि ज्ञानमिह विपरीतज्ञानम् । तचात्र 'योऽन्यथा सन्तमात्मानम्' इत्यादिभिरुक्तः स्वात्मनो जगतश्च स्वनिष्ठत्वस्वतन्त्रत्वस्वशेषत्वभगवदन्यनिष्ठत्वादि भ्रम इत्यभिप्रायेणाह— आत्मविषयं कृत्स्नजगद्विषयं चेति ॥ वृत्तशब्दस्य शास्त्रीये प्रसिद्धिप्रकर्षमुपजीव्य विपरीतवृत्तमिति बन्धकं काम्यकर्मोच्यते; अन्यथा पूर्वोक्तेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । काम्यस्य च विपरीतवृत्तत्वं सात्त्विकत्यागसमदर्शित्वादिविशिष्टहिततमधर्मविपरीतत्वात् । विपरीतवृत्तेऽपि स्वविषयतया पुत्रादिपरविषयतया च वैविध्यं दर्शयति— अशेषविषयमिति ॥ अद्यापि वर्तमानं वर्तिष्यमाणं च सद्गुरूपदेशादिभिः परोक्षसम्यग्ज्ञानेऽपि वासितानुवृत्त्यादिनमद्यतनादिभिरनुवर्तमानमित्यर्थः । अत्र चकारेण पूर्वकृतविपरीतवृत्तसमुच्चयः । अद्यापीत्यनेन च अनादिविपरीतवृत्तसन्ततिः सूच्यते । अत्रापि सर्वशब्दः पूर्ववत् कार्त्स्न्यपरः । अशेषत इति चानुसन्धेयम् ॥

इह यथाधिकारं यथाचोदितमनुष्ठितानामपि संसारहेतुधर्माणामभिचाराणामिव अनर्थपर्यवसायितया मुमुक्ष्वपेक्षया पापत्वोक्तेः सर्गादिहेतुभूत

मदीयानादिकर्मप्रवाहप्रवृत्तां भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीं

स्वतन्त्रसकलफलत्वेऽपि निग्रहविशेषत्वबुद्ध्या काम्यक्षमाप्रार्थनं युक्तम्। यद्यप्येवं पूर्वकृतेषु काम्येषु गतिः, तथापि वर्तमानवर्तिष्यमाणकाम्यक्षमार्थिना स्वयं तदारम्भ एव न सम्भवतीति कथं तत्क्षमाप्रार्थनम्? इत्थम्– अज्ञातयादृच्छिक सुकृतन्यायात् सुहृज्जनबुद्ध्या वा सम्भवत्सु नेदं चोद्यम्। स्वबुद्धिपूर्वमपि वर्तमानेषु काम्येषु मध्ये निर्विण्णानामपि प्रक्रान्तसमापनमन्तरा लब्धवृष्टेः कारीरी शेषसमापनन्यायेन स्यात्। तत्र पश्चिमाशयाशासिद्धत्वात् काम्यत्वदोषः। पूर्वाशस्य तु क्षुद्रफलकामनामूलस्य तत्फलजनकत्वाभावेऽपि तादृशवासना जनकत्वसम्भवात् कर्मयोगस्यैव 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इति न्यायेन केषाञ्चित् कर्मणामसमाप्तानां कृताशस्य विलम्बकारिसाधनान्तरपर्यवसिततफलजनकत्वात् तत्क्षान्तिः प्रार्थनीया। पूर्वापराशयोरधिकारिभेदेऽप्यासमाप्तेरैककर्म्याद् वर्तमानव्यपदेशोऽपि युक्तः। उत्तरकालेऽपि केनचिद्धेतुना निर्वेदविच्छेदात् नित्यत्वभ्रमात् स्वप्नदोषाद्वा काम्यं सम्भाव्यते। तस्यानुत्पन्नस्यापि क्षमावेक्षणं शीघ्रं स्वोचितप्रायश्चित्तप्रेरणार्थम्, सौभर्यादिन्यायेन क्रमेण वैराग्यजननार्थं वा। उक्तं हि प्रपन्नमधिकृत्यैव— 'अथोपायप्रसक्तोऽपि भुक्त्वा भोगाननामयान्। अन्ते विरक्तिमासाद्य विशते वैष्णवं पदम्' इति ॥

एवं कर्मनिवृत्तिः प्रार्थिता। अथ कर्महेतुप्रकृतिसम्बन्धनिवृत्तिः कर्मनिवृत्त्यैव भवन्त्यपि सर्वेश्वरबुद्धिविशेषाधीनेति ज्ञापयितुमभ्यर्थ्यते— **मदीयेति** ॥ ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं मदीयत्युक्तम्। अन्योन्याश्रयनिवारणाय बीजाङ्कुरन्यायमभिप्रेत्याह– **अनादिकर्मप्रवाहप्रवृत्तामिति** ॥ प्रकृतिस्वरूपस्य पुरुषवत् अनादित्वात् तत्प्रवृत्तिमात्रे कर्महेतुकत्वमुक्तम्। तत्र च 'गुणमायासमावृतः' इत्यादिप्रसिद्धं प्रतिकूलप्रवृत्तित्रयं भगवत्स्वरूपेत्यादिभिराह— **भगवत्स्वरूपेति** ॥ तिरोधानं नाम क्षेत्रज्ञानां भगवत्स्वरूपविषयज्ञानप्रसरनिरोधः। तथा चात्य ततिरोधानादसत्त्वबुद्धिं सामान्यतो विदितेऽपि भगवति सर्वाश्रयत्वादिधर्मतिरोधानादयत्वादिबुद्धिं तद

विपरीतज्ञानजननीं स्वविषयायाश्च भोग्यबुद्धेर्जननीं देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन सूक्ष्मरूपेण चावस्थितां दैवीं गुणमयीं मायां दासभूतः

न्येषु स्वनिष्ठत्वादिबुद्धिं च करोतीत्याह—**विपरीतज्ञानजननीमिति**— इदं च जीवस्वरूपतिरोधानतन्मूलदेहात्मभ्रमादेरुपलक्षणम् । एवं तत्त्वत्रय तिरोधानफलभूतं विपरीतज्ञानान्तरमाह— **स्वविषयाया इति** ॥ प्रकाशमानेषु वस्तुषु तिरोधानं नाम तत्तद्भेदकधर्मग्रहणनिवारणम् । इदमेव हि सर्वत्र भ्रान्तेर्निदानम् । उक्तस्यापकारत्रयस्य हेतुभूतमवस्थाचतुष्टयं देहेत्यादिभिरुच्यते । देहेन्द्रियत्वेन भोगायतनतया भोगोपकरणतया च । भोग्यत्वेन शब्दादिगुणविशिष्टभूतपञ्चकरूपत्वेन । सूक्ष्मरूपेण देहादिपरिणामरहितांशेन । सेयं प्रकृतिरिदानीं चतुर्भिरप्यंशैरपकरोति । प्रलयदशायां तु सूक्ष्मरूपेणैव तिरोधानमात्रं करोतीति व्यवस्था 'देहयोगाद्वा सोऽपि' इति सूत्रभाष्ये द्रष्टव्या । ईदृश्याः प्रकृतेः दुरत्ययत्वं स्वतन्त्रलीलाप्रवृत्ततयेति 'दैवी ह्येषा गुणमयी' इत्यादिना त्वयैव गीतमिति सूचयति— **दैवीमिति** ॥ तिरोधानादिहेतुभूतैरवस्थाचतुष्टयानुवृत्तेरन्यहेतुभिः सत्त्वादिगुणैः प्रचुरतामाह— **गुणमयीमिति** ॥ सत्त्वादिगुणसमुदाय एव प्रकृतिरिति साङ्ख्यपक्षस्तु 'गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।' 'प्रकृतेर्गुणसमूढाः' इत्यादिव्यधिकरणप्रयोगबलात् निरस्तः । क्वचित्तु सत्त्वरजस्तमःशब्दानां द्रव्यपर्यन्तः प्रयोगः 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः' इति न्यायेन नेतव्यः । एवमनन्तैर्विभागैर्व्यापारैः परिणामैर्गुणैश्च प्रख्यातमाश्चर्यत्वं समाख्याविशेषेणाह— **मायामिति** ॥ मायां मा तारयेति द्विकर्मकतयान्वयः । दासभूत इत्यादिभिर्मूलमन्त्रपदत्रयार्थः सूच्यते । 'दासभूताः स्वतः सर्वे' 'आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यम्' इत्यादिप्रसिद्धं स्वभावतो दासत्वं निवृत्त्ययोग्यभावेन व्यज्यते । द्वयेऽपि नारशब्दवाच्यानां जीवानां तात्पर्यवृत्त्या दासत्वं प्राप्तम् । दूरं पलायितेऽपि मयि वत्सगन्धगावत् दुस्त्यजः । दास्यप्रतिबोधश्च मे सम्प्रति जात इति भावः । 'शरणागतोऽस्मि तवास्मि दासः' इति पूर्वोत्तरखण्डार्थनिष्ठत्वं समुच्चित्योक्तम् । स्वरूपभरलाभेषु सर्वेर

शरणागतोऽस्मि तवास्मि दास इति वक्तारं मां तारय ॥

"तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

न ममेति यत्। प्रपन्नस्यानुसन्धानं सारं तदिह दर्शितम्॥ अस्मीति प्रार्थनाभिप्रायम्। दासोऽस्मि दासवृत्तिपरः स्वामित्यर्थः। अन्यथा तु दासभूत इत्युक्तस्यैव पुनर्वचनमात्रं स्यात्। शरणागतोऽस्मि तवास्मि दास इति निर्देशौ प्रार्थनामनिक्षेपपराविति केचित्। आर्तो वा दृप्तो वा द्वयवक्ताऽहं तव दयनीय इत्यभिप्रायेणाह-- इति वक्तारमिति ॥ यद्यप्येतत् फलप्रार्थनार्थं प्रपत्तिरतिवृत्त्वानुवाद एव युक्तः तथापि तद्वचनकर्तृत्वानुवादो 'भव शरणमितीरयन्ति' इत्याद्यभिप्रेतवचनप्राशस्त्यादिव्यञ्जनार्थः। माम् 'स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य' इत्यादिप्रसिद्धस्वरक्षणासमर्थम्। त्रिगुणद्रव्यस्य नित्यतया नाशाभावात् तारयेत्युक्तम्। एतेन, 'दुरत्यया' इत्युक्तं स्वयत्नेन दुस्तरत्वं 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' इत्यादिनाभिप्रेतं पराधीनतरणं च गम्यते। एवं नमः शब्दे निवर्तनीयतयाभिप्रेतस्य पापस्य भ्रमस्य प्रकृतिसम्बन्धस्य च मिथः कार्यत्वं कारणत्वं च यथायोगं द्रष्टव्यम् ॥

अथ निर्वेदमात्रादीपद्विलम्बमानामन्तत्यविशदज्ञानभक्त्योरपि कैङ्कर्योपयोगितया चतुर्थ्यभिप्रेतफलकोटिघटितत्वात् स्वयंप्रयोजनं तदुभयं तेषामित्यादिना प्रार्थ्यते। तत्पादभक्तिज्ञानाभ्यां फलमन्यत् कदाचन। न याचेत् पुरुषो विष्णुं याचनान्नश्यति ध्रुवम्' इति तावन्मात्रप्रार्थना ह्यनुज्ञाता। अत्र परभक्तिवचनं तदनन्तरभाविपरज्ञानपरमभक्त्योरप्युपलक्षणम्। तच्च प्रतिवचनभागे व्यञ्जयिष्यते। ज्ञानी 'प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' इत्यादिप्रतिपादितभगवच्छेषत्वैकरसात्मस्वरूपवित्, भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानः। नित्ययुक्तः ऐश्वर्यार्थिना स्वाभिलषितप्राप्तौ सिद्धायां भगवता योगो निवर्तते, ज्ञानिनस्तु न तथेति भावः। एकभक्तिः न तु प्रयोजनान्तरविभक्तभक्तिरित्यर्थः। एतदुभयं ज्ञानी विशिष्यत इत्यस्य हेतुः।

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥"

इति श्लोकत्रयोदितज्ञानिनं मां कुरुष्व ॥

अत्यर्थम् अत्यभिधेयम्; सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना मयापि दुर्वचमिति भावः । 'स च मम प्रियः' इत्यत्राप्यत्यर्थमित्येतदनुषज्यते । यद्वा स्वप्रीत्यपेक्षया स्वभक्तप्रीतेः प्रकर्षोक्त्या स्तुतिः । आत्मैव सर्वान्तरात्मनो ममाप्यन्तरात्मैव । नन्विद प्रमाणविरुद्धमित्यत्राह—मे मतमिति ॥ मद्बुद्धिप्रीतिविषयत्वे नातिवादाद्य विरोधः । तथात्वादरहेतुमाह— आस्थित इति ॥ युक्तात्मा मद्विरहस्यातिदुःसहतया मयि नित्ययोगप्रवृत्तमनाः । अनुत्तमां गतिम् परमप्राप्यम् । जन्मनाम् पुण्यजन्मनाम् । ज्ञानवान् पूर्वोक्तज्ञानवान् । वासुदेवः सर्वमिति प्रपद्यत इत्यन्वयः । सर्वम् प्राप्यप्रापकादि । 'रामस्य व्यवसायज्ञः' इत्यादिनिदर्शितज्ञानविशेषवत्त्वात् महात्मत्वोक्तिः । 'महामनाः' इति भाष्यम् । सुदुर्लभः मत्तः प्रयोजनान्तरार्थिन आर्तादयोऽपि दुर्लभाः । अयं तु कर्मवश्यमध्ये भक्तलाभार्थिना मया देशिकार्थिभिश्चान्यैः सुदुर्लभः, लब्धश्चेदयमलभ्यलाभ इति भावः । उक्तं हि श्रीपौष्करे 'दुर्लभा भगवद्योगभाविनो भुवि मानवाः । तद्दर्शनात्तदालापात्सुलभं शाश्वतं पदम्' इति । माम् 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयम्' इत्युक्तेषु मूर्धाभिषिक्तम् । श्लोकत्रयोदितज्ञानिनं कुरुष्व क्रियाफलं त्वद्गामीत्यात्मनेपदेन व्यज्यते । अव्यवहितत्वादिह श्लोकत्रयेत्युक्तम् । परभक्तिश्लोकाना भिन्नप्रकरणस्थतया स्थानत्रयेत्युक्तम् । माम् 'या प्रीतिरविवेकानाम्' इत्युक्तेषु प्राकृतविषयप्रवणेष्वग्रगण्यम् ॥

'पुरुष स पर पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य' 'मद्भक्तिं लभते पराम्' इति स्थानत्रयोदित-परभक्तियुक्तं मा कुरुष्व। परभक्तिपरज्ञानपरमभक्त्येकस्वभावं मा कुरुष्व। परभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भवानि ॥

अथ शरीरपातसमयभाविनो बुध्याकारानभ्यर्थयते— **परभक्तीति**। अथवा मुक्तिदशाभाविना परभक्त्यादीनामिदमपेक्षणम्। एकस्वभावत्वोक्तिर्हि अवत्यपरभक्त्यादिव्यवच्छेदार्था। उक्तानामेव तत्रत्यपरभक्त्यादीना सादरानुवादेन कैङ्कर्यपर्यन्तता याचते— **परेति**। अत्र त्वदिति वक्तव्ये *भगवच्छब्द अनुभाव्यपौष्कल्यस्फुटीकरणार्थ। किङ्करविशेषणे शेषतैकर* तिरूपशब्दे शेषतैकरतिरेव रूप निरूपक यस्येति भाव्यम्। भवानीति प्रार्थना। इतिकिङ्करभावात्पूर्वमसत्कल्पोऽहमिति च सूच्यते। एव द्वयार्थो व्याख्यात ॥

सर्वज्ञेऽपि स्वता देवे याच्ञाविज्ञापनादिभि।
तत्तदिष्टप्रदित्सात्मा प्रीतिरेव प्रसाध्यते ॥
तदेव चोदनोपज्ञमपूर्व तत्त्ववेदिनाम्।
आराध्येन्द्राद्यपायेऽपि फलदानाय तिष्ठति ॥

अथैवमभ्यर्थितस्य भगवतस्तदभ्यनुज्ञादिविषयै प्रपत्तिजनितप्रसादपरिवाहै प्रतिवचनै प्रकृतौपयिकवक्ष्यमाणचरमश्लोकार्थोऽपि प्रतिबोध्यते। तथाहि— अत्र प्रतिहतोऽपीत्यन्तेन अशक्तिपूर्त्या अनागतानन्तकालसमीक्षयाप्यदृष्टसन्तारोपायता प्रकाशयता 'अनन्यशरण' इत्युक्तविस्तररूपेण प्रथमपादतात्पर्योक्ति। येनकेनापीत्यादिना त्वमित्यन्तेन द्वितीयपादोक्ताधिकारिकृत्यलाघवादिव्यञ्जनम्। केवलमित्यादिना तु 'अह त्वा' इति वाक्याभिप्रेतानिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्राप्तिप्रकाशनम्। एवंभूतोऽसी

एवंभूतमत्कैङ्कर्यप्राप्त्युपायतया अवक्लृप्तसमस्तवस्तुविहीनोऽपि अनन्ततद्विरोधिपापाक्रान्तोऽपि, अनन्तमदपचारयुक्तोऽपि, अनन्तमदीयापचारयुक्तोऽपि, अनन्तासह्यापचारयुक्तोऽपि, एतत्कार्यकारणभूतानादिविपरीताहङ्कारविमूढात्मस्वभावोऽपि, एतदुभय-

---

त्यादिभिः प्रपन्नविषयशोकापनोदनवाक्याभिप्रेतप्रपञ्चनमिति विषयविभागः। एवंभूतमत्कैङ्कर्येत्यत्र एवंभूतेति कैङ्कर्यविशेषणम् । उपायतयेत्यत्र गद्यान्तरोक्तक्रमेण साक्षात् परम्परया वेति भाव्यम्। अवक्लृप्तम् मन्नित्येच्छानियमितमित्यर्थः, मदादेशात्मकैः शास्त्रैर्विहितमिति वा। समस्तवस्तुशब्देन प्रस्तुतप्रपत्तिव्यतिरिक्तास्तत्त्वज्ञानपूर्वकाः कर्मयोगादय उपासनपर्यन्ता निवृत्तिधर्माः, तदुपयुक्ताश्चामानित्वाद्यात्मगुणाः सगृह्यन्ते। एतेन परिशब्दद्योतितसपरिकरत्यागव्यञ्जनम् । एव पश्चादपि तदर्हता न सम्भवतीति नैराश्यरूपत्यागसिद्ध्यर्थमाह— अनन्ततद्विरोधीति ॥ उपासनादिविरोधित्वात् प्रवृत्तिधर्मोऽप्यत्र पापशब्देन सगृहीतः । अनन्तमदपचारेत्यादिभि पूर्ववत् विशेषापचाराभिभूतत्वस्य पृथगुक्तिः । एकैकवर्गस्य दुस्तरत्वद्योतनाय प्रत्येकमानन्त्यनिर्देशः। उक्तानां पापानां निदानं भक्तियोगादिप्रतिबन्धे द्वारभूतम् 'अहङ्कारविमूढात्मा' इत्यादिषु प्रसिद्धं पूर्वं विपरीतज्ञानशब्दोपात्तेष्वन्यतममाह— एतत्कार्येति ॥ कार्यस्याप्यहङ्कारस्यानादित्वं बीजाङ्कुरन्यायात् प्रवाहरूपेण भाव्यम्। 'अथातोऽहङ्कारादेशः' इत्याद्युक्तयथावस्थिताहङ्कारात् व्यवच्छेदार्थं विपरीतशब्दः; अनहमर्थे अहंत्वाभिमानात् स्वातन्त्र्यारोपाच्च विपरीतत्वम्। विमूढत्वमिह तिरोहितत्वम्। नित्यप्रकाशमानस्यापि आत्मनस्तिरोहितत्वमाधेयत्वविधेयत्वशेषत्वादिधर्माणामनवभासादिति ज्ञापनाय स्वभावशब्दः। पापस्याहङ्कारस्य च प्रवाहनिर्वाहकम् 'अशेषतः' इति पूर्वत्र लक्षित विषादमनुभाषते— एतदुभयेति ॥ वासनाया अपि प्रवाहरूपेणानादित्वम्। यथावस्थितत्वत्हितपुरुषार्थव्यावृत्त्यर्थं अत्र विपरीतत्वोक्तिः। पापस्य वासना पापान्तरारम्भरुचिजनक-

कार्यकारणभूतानादिविपरीतवासनासबद्धोऽपि, एतदनुगुणप्रकृति-
विशेषसबद्धोऽपि, एतन्मूलाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसुखदु ख-
तद्धेतुतदितरोपेक्षणीयविषयानुभवज्ञानसकोचरूपमच्चरणारविन्दयु-

निग्रहाण , अहकारस्य वासना भूयाभूयस्ताहशभ्रमजननस्तुद्धिसस्कार । 'भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीम्' इत्याद्युक्तमनुवदति— **एतदनुगुणेति** ॥ एतच्छब्देन पूर्वोक्तपापाहकारवासनारूपत्रितयपरामर्श । अत्रापि कार्यत्व कारण च च विवक्षितम् । मात्त्विकप्रकृतिव्यवच्छेदाय विशेषशब्द । सबद्ध दृढबद्ध इत्यर्थ । एतच्च मितगद्ये दुर्विवेचेति पदेन विवृतम् । प्रकृतिस बन्धस्याभिमतप्रतिबन्धकत्वे द्वार प्रपञ्चयति— **एतन्मूलेति** ॥ दु खस्य ससारोद्वेगजनकत्वमपि सभवति । सुखस्य तु ससाररुचिजनकत्वेन विघ्नत्व मधिकमित्यभिप्रायेण पूर्वं सुखस्योक्ति । दु खवत् सुखमपि आध्यात्मिका दिभेदेन त्रिविधम् । आध्यात्मिकम् आत्माश्रिताच्चित्तसमुदायप्रधानहे- तुकम् । तादृश दु ख द्विविधम्—शारीर मानस चेति । तत्र शारीर 'शिरो रोग[1] प्रतिश्याय' इत्यादिनोक्तम्, मानस 'कामक्रोधभयद्वेष-' इत्यादिना । आधिभौतिक तु 'पशुपक्षिमनुष्याद्यै' इत्यादिना । आधिदैविक च 'शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवम्' इति । अत्र दु खशब्दस्य पूर्वका लीनदु खविषयत्वात् उत्तरत्र दु खविश्लेषगन्धरहितत्वोक्तेरुत्तरकालस्वास्थ्यप रत्वात् तितिक्षया वा तात्पर्यादविरोध । त्रिविधमप्येतत् प्रत्येक मवान्तरहेतुस्वरूपवैषम्यादनन्तप्रकारमिति सूचयितु तद्धेतुशब्द । सुख दु खहेतवश्च स्वरूपतो बुद्धिविषयतयापि परभक्त्यादिविघ्ना । तदितरे ति उपेक्षणीयविशेषणम् । उपेक्षणीयविषयश्च तृणादि , तदनुभवोऽपि अत्र ज्ञात्मकानुभवरूपत्वेन पूर्वोक्तविपरीतज्ञानविशेषतया स्वरूपत सस्कारतश्च प्राप्तविषयानुभवविरोधी । ज्ञानसकोच तर्कोपदेशसहकृतै शास्त्रैरपि परा वरतत्त्वविषययथावस्थितज्ञानप्रसराभाव । मच्चरणारविन्दयुगलेति स्वय

1 शिरोयक्ष्म।

गलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिविघ्नप्रतिहतोऽपि, येन केनापि प्रकारेण द्वयवक्ता त्वं केवलं मदीययैव दयया निःशेषविनष्टसहेतुकमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिविघ्नः, मत्प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिः, मत्प्रसादादेव साक्षात्कृतय-

---

मुनिः न दोषाय, ईश्वरस्य यथाभूतार्थशासिन सर्वत्र स्वगुणाविष्क्रियादोषरहितत्वात्, तेनापि चरणयो. स्वाश्रितरक्षणसाधनतया सप्रीतिविषयत्वेन स्तुत्यत्वोपपत्तेश्च । तथा चाहुः– 'तस्य स्वात्मप्रदाने तु साधन स्वपदद्वयम् ।' इति। अत्र परभक्त्यादिशब्दै. देहपातात् पूर्वभाविन पश्चाद्भाविनश्चावस्थाविशेषा. संगृह्यन्ते । प्रतिहतोऽपीत्यन्तेषु अपिशब्दैस्त्यागानुवादो द्योत्यते । धर्मान्तरनैरपेक्ष्यविशिष्टविधानमपि द्वयवक्तेत्यनेन सूचितम् । न चैतावता प्रपत्तेस्तदविनाभूताङ्गाना वा निवृत्ति', 'शरणमह प्रपद्ये' इति पूर्वोक्तानुवादत्वेन प्रपत्त्युपश्लिष्टस्यैव द्वयवचनस्यात्र विवक्षितत्वात् । येन केनापी त्यस्य तु 'आर्तो वा यदि वा दृप्तः' 'मित्रभावेन सम्प्राप्तम्' 'विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावण स्वयम्' इत्याद्युक्ताधिकारिविशेषानियमे तात्पर्यम् । शरण्यस्य प्रपन्नेष्वादरातिशयादीदृशव्याजमात्रानुभाषणमिति कश्चित् । एतेन जीवव्यापारनिरपेक्षमोक्षप्रदानादिपक्षाश्च निरस्ता. । इत पर त्वत्प्रवृत्त्यन्तरमनपेक्षितमित्याह– केवलमिति ॥ मदीययैव नान्यदीयया, न सहकार्यन्तरापेक्षयेति भाव । दयात्र प्रपत्त्युल्लासिता रक्षणेच्छा । प्रपत्तिजनितप्रसादवैशिष्ट्ये सत्यपि सहजदयाया. प्राधान्यमिह सूचितम् । कर्मणा सुगदु. खजननशक्तिवत् तिरोधायकत्वादिशक्तेरपि निवृत्तेत्यभिप्रायेण नि शेषशब्दः । तेन अद्येत्युक्तस्यानुवृत्तिः । हेतुभूतपापादिसद्भावे पुनरपि विघ्न उत्पद्येतेति तत्परिहारार्थमुक्त– सहेतुकेति ॥ विघ्ना पूर्वोक्ताः । एवमनिष्टनिवृत्तिरुक्ता; अथेष्टप्राप्ति वदन् प्रथम 'तेषा ज्ञानी' इत्यादिप्रार्थितज्ञानपूर्वकपरभक्त्यादिप्रदानमाह– मत्प्रसादलब्धेति ॥ इह दि

थावस्थितमत्स्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तार ,   अपरोक्षसिद्धमन्नियाम्यतामद्दास्यैकस्वभावात्मस्वरूप , मदेकानुभव , मद्दास्यैकप्रिय , परिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रियमदनुभवस्त्व   तथाविधमदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो   भव   ॥

परभक्त्यादिवचन तत्पूर्वभाविज्ञानविशेषस्याप्युपलक्षणम् । अत्र प्रसादशब्द प्रपत्तिजनितप्रसादनिरस्तप्रतिबन्धनिरुपाधिकसौहार्दपर । 'एव मत्प्रसादादेव' इति वक्ष्यमाणेऽप्यवधारणेन सहकारिनैरपेक्ष्य द्योत्यते । मत्स्वरूपेत्यादिकमुत्तरखण्डस्थनारायणशब्दार्थ । विभूतिशब्दोऽत्र नित्यविभूतिविषय । उपायदशाया शास्त्रविहिततत्तत्स्थानगुणादिपरिच्छिन्नस्वरूपाद्यनुभवाद्व्यावृत्त्यर्थं यथावस्थितविस्तारशब्दौ , आरोपशङ्कानिवृत्त्यर्थं वा यथावस्थितशब्द । हेत्वभावादत्र भ्रमाभाव । एव सर्वविशिष्टपरमभोक्तव्यसाक्षात्कारे नारशब्दार्थ स्वस्वरूपाविर्भावमपि स्वाधीनस्वार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमनिवृत्तिपूर्वकतद्भोक्तृत्वज्ञापनाय पृथगाह— अपरोक्षेति ॥ नियाम्यत्वोक्त्या अत्र व्याप्यत्वधार्यत्व चाङ्क्ष्टे, 'अन्त प्रविष्ट शास्ता' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत   इति श्रुत्यनुसारात् । एतेन 'स स्वराट' इत्युक्तेऽपि मुक्ते पारतन्त्र्यादेरनपायो दर्शित । नियाम्यत्व चिदचित्साधारणम्   दासत्व तु चेतनैकनिष्ठम् , तयो प्रातिस्विक प्रयोजनमाह— मदेकानुभवो मद्दास्यैकप्रिय इति ॥ ऐश्वर्यकैवल्य पुरुषार्थयोरिव स्वनिष्ठतया स्वतन्त्रतया च स्वात्मानुभवप्रसङ्गोऽपि तदा न सभवतीत्यभिप्रायेण मदेकानुभवशब्द । स्वाम्यनुभवप्रधाने स्वानुभवे स्वप्राधान्यगन्धनिवृत्त्यर्थं मद्दास्यैकप्रिय इत्युक्तम् । पूर्वोक्तमेवानुभव परमपुरुषार्थत्वप्रतिबोधाय पूर्ववत् पौष्कल्यादिभिर्विशिनष्टि— परिपूर्णेति ॥ तद्युक्तप्रीति तत्परिवाह च 'नित्यकिङ्करो भवानि' इत्यन्तेन प्रार्थित प्रयच्छति— तथाविधेति ॥ ईदृशस्यवैङ्कर्यसाम्रा

एवंभूतोऽसि ॥

आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखविघ्नगन्धरहितस्त्वं द्वयमर्थानुसंधानेन सह सदैवं वक्ता यावच्छरीरपातमत्रैव श्रीरङ्गे

ऽप्ययोग्यतामलभ्यलाभवत्व्यक्त्या सतोषार्थमुत्तरकृत्यविधानार्थं च अनुवदति— एवंभूतोऽसीति ॥ प्रकृत्यात्मविवेकाद्धार्मिकः, परावरतत्त्वविवेकाद्भागवतः, परावरपुरुषार्थविवेकादनन्यप्रयोजनः, स्वपराधिकारविवेकादनन्यसाधनः, पूर्वोक्तात् 'अस्तु ते' इत्यनुग्रहविशेषात्प्रभिवानुष्ठितभरन्यासः, ततश्च मया स्वीकृतभरः, 'नित्यकिङ्करो भव' इति दत्तवरश्च त्व मुक्तप्रायोऽसीत्यर्थः । आख्यातेन 'सन्तमेनम्' इत्यवस्था व्यज्यते । यद्वा नित्यकिङ्करो भवेति सत्यसङ्कल्पेनोक्ते तेन वा स्वेन वा प्रत्याख्यातुमशक्यत्वे निवारकान्तराभावे च तदानीमेव तथाविधात्मानमपश्यतः क्रमात्तत्सिद्धिमाह— एवमिति ॥ एव भवितुमुपक्रान्तोऽसीत्यर्थः ॥

मयावहाया देहेन्द्रियविशिष्टदशाया कथ कुत्र च निरपाय. कालक्षेप इत्यत्राह— आध्यात्मिकेति ॥ अत्रत्योक्तदुःखस्याप्युपलक्षणार्थमिह दुःखोक्तिः । श्लोकत्रयोक्तज्ञानभक्तिशालिन प्रति प्रातिकूल्याविशेषाद्वा दुःखशब्देन सुखस्यापि सग्रहः । गन्धशब्देन वा तद्विवक्षा। तेन सर्वसाधारणः क्षुदादिर्वाभिप्रेत । दुःखस्य द्वयार्थानुसन्धान प्रति विघ्नत्व स्यात्, अतस्तद्राहित्योक्ति । इह च पूर्णविवेकानामाभिमानिकं दुःख सुख च नास्ति । सात्त्विकाना तु प्रारब्धकर्मवशात्सभवतामपि प्रतिदिन कर्मक्षयमोक्षासत्तिदर्शनप्रीत्या द्वयार्थानुसधानविघ्नत्व नातीवास्ति । अतो न प्रत्यक्षादिविरोधः । त्वम् अप्रत्यक्षानभवत्यादिप्रार्थनावान् । उच्चारण प्राधान्येन स्तोतुमर्थानुसन्धानेन सह शब्द' । एवमर्थानुसधानेनेत्यन्वय' । एवम् 'अखिलहेय--' इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । एतद्यात्र कृतकृत्यत्वप्रतिसधानप्रीत्यर्थम्, अस्य न स्वप्रयोजनकैङ्कर्यरूपत्वात् । 'यन्मुहूर्तम्' इत्यादिन्यायेन भगवदनुभवर्भात्यनुवृत्त्यर्थं निषिद्धका-

सुखमास्स्व । शरीरपातसमये तु केवलं मदीययैव दयया अतिप्रबुद्धो

ध्यादिसङ्गनिवृत्त्यर्थं च सदेत्युक्तिः । इदं तु स्वभावार्थशास्त्रप्रामाविरोधेन नेयम्, अन्यथा सर्वप्रमाणविरोधात् । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' 'प्रारब्धमानं भुक्त्वान्ते तद्यतित्सुखमाप्नुयात् ।' 'प्रारब्धमेव भोक्तव्यं कर्म ब्रह्मविदामपि ।' 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः' इति दर्शित *प्रक्रान्तकर्मफलभागोऽपि प्रपन्नस्य यथाभिलाषं प्रपत्त्युत्पत्तिशरीरावधिरित्यभि* प्रायेणाह–**यावच्छरीरपातमिति** ॥ आर्तितारतम्यादन्त्यरिभतितारतम्यम् । **अत्रैव** अत्यासन्नमत्स्मेरानुगुणे, न तु मत्कैङ्कर्यविरुद्धदेशेष्वित्यर्थः । अत्रानेकपुराणादिप्रसिद्धश्रीरङ्गोपादानं भागवताभिमतस्वयंव्यक्तभगवत्क्षेत्रा न्तराणामप्युपलक्षणम् । **सुखमास्स्व** कृतकृत्यत्वप्रतिसन्धानेन प्रतिदिनं कर्मजयप्रदर्शनेन अविलम्बितानायासपरमपुरुषार्थलाभव्यवसायेन विषम दुष्कल्पवैषयिकरसवैमुख्यहेतुभूतद्वयार्थानुसन्धानसारस्येन च सतुष्टो वर्तस्वेत्यर्थः । स चायमत्र्यसेवासौकर्यार्थं उपदेशः, सुखी भवेति वदनुग्रहोक्तिर्वा । एवमर्थानुसन्धानद्वयवचनमुखाासिनाभिर्मनोवाक्कायानाम *योग्यव्यापारनिवृत्तिरपि स्यात् । भवत्वेव कृतकृत्यस्योत्तरकृत्यं फलम् ।* देहपातदशा कीदृशी ? परमफलं च कदा ? इत्याकाङ्क्षायां प्रारब्धशरीरानुवर्तकप्रतिबन्धनिवृत्तौ दयासहायस्य दिव्यशक्तेः स्वस्य पूर्वकृतरक्षासङ्कल्पानुगुणमन्यैरनिवार्यमुत्तरकृत्यमाह— **शरीरपातसमय इति** ॥ 'वाङ्मनसि' इत्यादिश्रुतिसिद्धायां मनःसंपत्त्यपूर्वावस्थायामित्यर्थः । एतेन 'निशि नातिचेत्—' *इत्यायुक्तकालनियमाभावश्च सूचितः,* 'ततस्तं म्रियमाणं तु' इतिवत् । अत्र तुशब्दोऽधिकार्यन्तराद्विशेषमनुग्रहकार्यं द्योतयति, *यद्वा काष्ठपाषाणसन्निभतया स्वेन वा परैर्वा तदानीं प्रबोधस्य दुःस* पादत्वम् । एवं तुशब्दद्योतितमेव विशेषं व्यनक्ति— **केवलमित्यादिना** ॥ केवलं पूर्वाभ्यासानपेक्षम्, 'यं योगिनः' इत्याद्युक्तता-दात्विकस्वयत्ननिरपेक्षं च । **मदीययैव** मत्स्वभावभूतयैव, नान्यदीयया,

मामेवावलोकयन्, अप्रच्युतपूर्वसंस्कारमनोरथ, जीर्णमिव वस्त्रं सुखेनेमां प्रकृतिं स्थूलसूक्ष्मरूपां विसृज्य,

---

नापि पूर्वोक्तक्लेशभयसद्वयार्थानुसंधानजन्यया, न च तादात्विकप्रार्थनासापेक्षेत्यर्थ । अतिप्रबुद्ध शरीरपातात्पूर्वकाल इव ज्ञानपौष्कल्यवान् । यद्वा न केवलं संकोचाभावमात्रम्, किं तु प्रत्यूषप्रकाशकल्पपूर्वावस्थातोऽतिशयोऽपि स्यादित्यर्थ । अपरिच्छिन्नस्तु प्रबोधो विशिष्टदेशगत्यनन्तरभावी । अन्तिमदशायामादिभरतादिवदन्यदर्शनं तत्र न स्यादित्याह— **मामेवावलोकयन्निति** ॥ नित्यमनुचिन्तितं मामेव शुभाश्रयविग्रहविशिष्टं विशदमनुसंदधान इत्यर्थ । अविच्छिन्नसाक्षात्कारं कुर्वन्निति वा, तदानीमवलोकनीयं सर्वं भगवदपृथक्सिद्धतयैव भातीति वा अवधारणस्याभिप्राय । एवं ज्ञानदर्शने प्रोक्ते, अथ वक्ष्यमाणाया प्राप्ते पुरुषार्थत्वाय तदिच्छानुवृत्तिमाह— **अप्रच्युतेति** ॥ भगवानेव मे परमप्राप्य इति शास्त्रजन्यानुभवसंस्कारस्य कालविप्रकर्षकायविश्लेषक्लेशादिभि प्रच्युतिर्न भविष्यति, तत एव संस्कारमूल प्राप्तिमनोरथोऽपि तदानीं भवतस्त्यज्यमानेषु देहतदनुबन्धिषु रागाद्वा, किं भविष्यतीति भयाद्वा न प्रच्यवत इति भाव । 'अतिप्रबुद्ध' इत्यादिभि परभक्त्यादित्रयं वा, परमात्मनि विश्रमादनन्तरभाविप्रबोधादिकं वा विवक्षितमिति केचित् । लब्धनूतनशुभवस्त्रान्तरस्य जीर्णवस्त्र इव अत्यासन्नदिव्यदेहलाभस्य चिरपरिचितेऽपि भोगायतने जिहासोत्पत्तिमनायासहानप्रीतिं च निदर्शयति— **जीर्णमिव वस्त्रमिति** ॥ 'कृतकृत्या प्रतीक्षन्ते' 'नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्' इत्यादिभिरभिप्रेतं लब्धशरीरत्यागक्लेशाभावम्, यमकिंकरादिभयाभावम्, चिकित्सकशल्यप्रयोगन्यायशङ्कितोत्क्रमणदुःखाभावम्, अत्यासन्नपरमपुरुषार्थानुसन्धानहार्दानुग्रहतादात्विकभगवदनुभवातिवाहिकदर्शनजनितहर्षप्रकर्षं च अभिप्रेत्याह— **सुखेनेति** ॥ इमाम् अनाद्यनुवृत्तां तिरोधानादिभिरपकारिणीं कारागृहनरकादिवदनुसंहितां दुरत्ययां मदन्यैस्त्याजयितुमशक्या

तदानीमेव मत्प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रियमदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भविष्यसि ॥

क्य चेति भाव । प्रकृतिम् सततविकारशील त्रिगुणद्रव्यम् । उत्क्रान्तिपादे च अर्चिरादिपादे चोक्तं सर्वमभिप्रेत्याह — स्थूलसूक्ष्मरूपां विसृज्येति ॥ स्थूलप्रकृतित्यागोऽत्रैव, सूक्ष्मप्रकृतित्यागस्तु 'त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिना नृप । देवयान पर पन्था योगिना क्लेशसक्षय ' इत्याद्युक्तदेवपथेन दिव्यदेशगमनदशायामेव भवति । 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय पर ज्योतिरुपसपद्य 'स एव विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वा अमृत समभवति' इत्यादिषु ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्ताभिधानात् तिरोधायकसूक्ष्मप्रकृतिविश्लेषोऽप्यभिप्रेत । सुबालोपनिषदि तु— 'अपुनर्भवाय कोश भिनत्ति, कोश भित्त्वा शीर्षकपाल भिनत्ति, शीर्षकपाल भित्त्वा पृथिवीं भिनत्ति इत्यारभ्य 'अक्षर भित्त्वा मृत्यु भिनत्ति' इत्यन्तेन स्थूलशरीरत्यागपूर्वकतम पर्यन्तसर्वतत्त्वातिक्रमउक्त ॥

तदेवक्रमेण सूक्ष्मप्रकृतिविमोक्षानन्तर स्वस्यैव प्रसादेन अविलम्बितमनोरथपूर्तिमाह—तदानीमेवेति ॥ अपक्षणीयान्तराभावात् न विलम्ब इति भाव । प्रसाद इह तिरोधायकाशपर्यन्तस्य निग्रहरूपकालुष्यस्य निःशेषनिवृत्त्या सूरिष्विव स्वभावत एवावस्थित सौहार्दम्, तच्चात्र निर्दु खानिरयनिरतिशयानन्दमनुभवत्वसावितीच्छैव । अत्र तावदस्ति क्षुद्रफलेष्वप्युपायगौरवम्, मोक्षे तु 'अनेकजन्मसंसिद्ध ' 'क्लेशेन महता सिद्धे ' 'क्षपयित्वाधिकारान् स्वान् शश्वत्कालेन भूयसा' इत्यादिभि कृच्छ्रसाध्यतयोक्ते विधिशिवसनकाद्यैर्प्यातुमत्यन्तदूरे गुरूपायसाध्ये न्यासमात्रनिग्रहस्य मादृशस्य निर्यक्षलब्धिस्वनसुपच्छन्दनमिति केषाञ्चिच्छङ्का जायेत, अतस्तान् विल-

मा ते भूदत्र संशयः । 'अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।' 'रामो द्विर्नाभिभाषते ।' 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥' 'सर्वधर्मान्

श्वयितुं भाष्यकारमपदिश्याह— **मा ते भूदत्र संशय इति** ॥ ननूपायलाघवप्राप्यगौरवादिनिमित्तशङ्काविधूननेन महाविश्वासपूर्वकं शरणमुपगतस्य संशयप्रसङ्गाभावादत्र तत्प्रतिषेधो निरर्थकः? मैवम्; तादात्विकमहाविश्वासेनोपाये निष्पन्नेऽपि तस्य फलाविनाभावेऽपि केषाञ्चित्प्रारब्धकर्मविपाकवैचित्र्यात् संशयोऽपि संभवति; न च तेनोपायवैकल्यम्, फलप्रतिबन्धो वा। मतिकालुष्यनिवृत्तिस्तु अनन्यपरभक्तकथादिवत् स्वयं पुरुषार्थः; अतः प्रसङ्गेन भगवता संशयनिवर्तनमुपपद्यत इति । यद्वा, यावत्फललाभं विमर्शदशायामक्षोभणीयो विश्वासो महाविश्वासः; स च तात्कालिक उपायाङ्गम्; पश्चात्तु मदभिप्रायं मद्वाक्यं च परामृशता मदनुग्रहादेव संशयो न भवत्येवेति ज्ञापनार्थमिह 'मा ते भूत्' इत्यादि 'निःसंशयः' इत्यन्तमुच्यते इति । ते निश्चितशास्त्रार्थस्य सर्वसुहृदि सर्वशक्तौ च मयि न्यस्तभरस्य च । अत्र मत्प्रयोजनप्रधानाया मन्नित्यकिंकरत्वप्राप्तौ ॥

यद्येतदुपच्छन्दनं तदा मे स्ववचनविरोधः स्यादित्यभिप्रायेणाह— **अनृतं नोक्तपूर्वं मे इति** ॥ इयमनृतानुक्तिराश्रितविषया, आसुरेषु प्रतारणदर्शनात् । अनुक्तपूर्वमप्यनृतं पश्चात् स्वातन्त्र्यादुच्येतेत्यत्राह— **न च वक्ष्ये कदाचनेति** ॥ इतः पूर्वमिवेति भावः । इदमपि त्वदाश्रयतया पूर्ववदाशङ्कनीयमित्यत्र 'सत्यवादी च राघवः' इति प्रसिद्ध श्लोकोक्तिच्छायया स्वयमेवाह— **रामो द्विर्नाभिभाषत इति** ॥ स्वोक्तविरुद्धं नाभिभाषत इत्यर्थः । मम सकृदुक्त्यैवार्थिनामपेक्षितार्थः सिध्येदिति वा तात्पर्यम् । एवं सामान्यतः प्रत्यायितस्य प्रकृतपर्यवसानाय रावणानुजपरिग्रहे पार्थोपदेशपर्यवसाने च विशेषत उक्तं श्लोकद्वयमाह— **सकृदेवेति, सर्वधर्मानिति च** ॥ वेदवैदिकवाक्यमात्रातिशायिनोरनयोः शरण्यवाक्ययोरर्थं तदधिकारयोरभि

परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥' इति मयैव ह्युक्तम् ॥

अतस्त्वं तव तत्त्वतो मज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिषु निःसंशयः सुखमास्स्व ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते गद्यत्रये
शरणागतिगद्याख्यं प्रथुगद्यम् ॥

॥ श्रीमते भगवते भाष्यकाराय महादेशिकाय नमः ॥

धास्यामः । इद मोक्षप्रदानोत्सुकेन मयैवोक्तम् ; न तु मदादेशभूतदुरधिगमार्थवेदमुखेन वा सभवद्भ्रमादिदोषपुरुषान्तरमुखेन वेत्याह— मयैव ह्युक्तमिति ॥ हिः प्रसिद्धौ, हेतौ वा ॥

उक्तमेव स्थिरीकरणार्थं सतोषातिशयार्थं च निगमयति— अत इति ॥ अतः *सत्यवादिना सत्यमतेन मयोक्तस्य वाक्यस्य विश्वसनीयतम*त्वात् । त्वम् प्रामाणिकः । तव 'ये प्रपन्ना महात्मानस्ते मे नयनसपदः ।' इति मत्प्रशसनीयस्य मत्स्वीकृतभरस्य च । तत्त्वतः सशयविपर्ययराहित्येन । मज्ज्ञानदर्शनप्राप्तिषु यथायोगमत्र परत्र चापेक्षितास्विति शेषः । 'निःसशयेषु सर्वेषु नित्य वसति वै हरिः । ससशयान् हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः ॥' इत्यादिप्रमाणसूचनायाह— निःसंशय इति ॥ सिद्धस्यैव ज्ञानस्य अनुवृत्तौ सशय इह निवार्यते । अनेनैव निर्भरत्वादिकमप्याकृष्यते । सुखमास्स्व 'आध्यात्मिक—' इत्यादिना पूर्वं मयोक्तमेव तवोचितमिति भावः । 'यावच्छरीरपातम्' इति पूर्वोक्तस्यानुक्तेरयमभिप्रायः— मत्प्राप्तेः प्रारब्धकर्मप्रतिनियतायुरवसाननिर्बन्धो नास्ति ; यावदत्रत्यमदनुभवापेक्षा तावदत्र सुखमास्स्व ; परिपूर्णानुभवालाभादिह सुखासिकायामप्युद्वेगे सति आयु शेषशृङ्खलामप्यपोह्य आत्यन्तिकमत्कैङ्कर्याय मत्पद गमिष्यसि—

इति । एतेनानादिकालमाज्ञातिलङ्घनमूलभगवदप्रसादेन ससरतो मे भगवत्कृपामूलसदाचार्याङ्गीकारेण द्वयोच्चारणानूच्चारणपूर्वकस्वरक्षाभरन्यासे सिद्धे, प्रसादनेष्यस्मादभ्यधिकस्याभावात् स्वीकृतभरः श्रियःपतिर्नारायणः कालत्रयवर्तिनः सर्वानप्रसादहेतून् यथार्हं क्षान्त्वा, स्वयमेव स्वार्थमेव मां स्वज्ञानदर्शनप्राप्त्यादिप्रदानेन रक्षेदिति विश्वस्तो निर्भरो निर्भयः सतुष्टो भवेति निगमितं भवति ॥

इति शरणागतिगद्यं यतीश्वरक्लेशसंलपनरूपम् ।
व्यवृणुत देशिकदृष्ट्या विमृश्य निश्चित्य वेङ्कटेशकविः ॥

विनमसि निगमान्ते बिभ्रता देशिकत्वं
कृतिभिरनुमतेन क्षेमबुद्ध्या मयैव ।
यतिपतिपृथुगद्यव्याक्रियायां यथाव-
त्कथितमकथितं च क्षम्यतां नः सयूथ्यैः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु रहस्यरक्षायां
पृथुगद्याधिकारः प्रथमः ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीरङ्गगद्यम् ॥

—*—

स्वाधीन-

॥ श्री ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

श्रीमल्लक्ष्मणमुनिना शिष्यहितैकाग्रचेतसा कथितम् ।
मितगद्यममितसारं व्यक्तं व्याख्याति वेङ्कटेशकविः ॥

अत्र द्वयार्थानुसंधानरसिकेन भगवता भाष्यकारेण बृहद्गद्ये व्याख्यातमपि द्वयम्, बहुधा श्रोतव्यमिति मन्यमानेभ्यः शिष्येभ्यः पुनरप्याकिंचन्यादिप्रपञ्चनपूर्वकस्वानुष्ठानप्रकाशनप्रक्रिययैव संक्षेपेण व्याक्रियते। तथा हि— अत्रादिमं वाक्यमुत्तरखण्डस्य विवरणम्, द्वितीयं पूर्वखण्डस्य। तेनैवाधिकारविशेषः कार्पण्यरूपमङ्गं च प्रदर्शितम्। तृतीयं तु महाविश्वासाद्यङ्गान्तरज्ञापकम्। अनन्तरं श्लोकद्वयानुपठनेन पूर्वोक्त एवार्थः प्रमाणतः प्रतिष्ठाप्यते। ततः परेण वाक्येन पूर्णप्रपत्त्यकुशलेऽपि जनेऽपि तत्पूरणानुगुणप्रपत्तिवाक्योच्चारणवैभवं ख्याप्यते। तत्सिद्ध्यर्थं पश्चाच्चतुर्दशभिः सम्बुद्धिभिर्नारायणशब्दोक्ताः शरण्याकारविशेषाः प्रकाश्यन्ते। 'नमोऽस्तु ते' इत्यनेन तु प्रकृतोपाये प्रधानभूतो भरन्यासः, फलप्रार्थनं वा निगद्यत इति विभागः ॥

इह च प्रथमं सविभूतिकस्य भगवतः परमप्राप्यत्वादिसिद्ध्यर्थं चतुर्थ्यन्तपदप्रदर्शितं सर्वेश्वरत्वादिकमाह—स्वाधीनेति ॥ स्वशब्देन मुक्त

त्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्,

प्राप्यस्य कैङ्कर्योद्देश्यस्य सर्वेश्वरस्य श्रुत्यादिप्रसिद्ध निरतिशयानन्दत्वादिक सूच्यते । स्वाधीनशब्देन भगवत्स्वरूपाधीनत्व तदिच्छाधीनत्व च विवक्षितम् । सर्वस्य साक्षात् परम्परया वा तदाश्रयतया तत्स्वरूपाधीनत्वम् । तत्र नित्याना पदार्थाना तदिच्छाधीनस्वरूपत्व तदभावे तेषामभावः प्रसजेदिति प्रसङ्गमुखेन स्थाप्यम् । तदभिप्रायेण ह्याहुः— 'इच्छात एव तव विश्वपदार्थसत्ता नित्य प्रियास्तव तु केचन ते हि नित्याः । नित्य त्वदेकपरतन्त्रनिजस्वरूपा भावत्कमङ्गलगुणा हि निदर्शन नः ॥' इति । अभाणि च शारीरकान्ते— 'परमपुरुषभोगोपकरणस्य लीलोपकरणस्य च नित्यतया शास्त्रावगतस्य परमपुरुषस्य नित्येष्टत्वादेव तथावस्थानमस्तीति शास्त्रादवगम्यते' इति । अनित्याना तु तदिच्छाधीनस्वरूपत्व तदायत्तोत्पत्तिकतया हि प्रसिद्धम् । गुरुद्रव्याणा पतनप्रतिबन्धेन धार्यत्वमपि तदिच्छाधीनत्वविशेष एव । चेतनशब्द इह जीवविषयः; बद्धमुक्तनित्यरूपेण जीवाना त्रैविध्यम् । अचेतनशब्दश्चात्र अचिद्द्रव्यपरः । त्रिगुणकालशुद्धसत्त्वरूपेण अचेतनत्रैविध्यम् । द्रव्याणा तदधीनत्वोक्त्या तत्तद्धर्माणा तादधीन्य कैमुत्यसिद्धमिति तदनुक्तिः । अचेतनद्रव्यस्यापि धर्मभूतज्ञानस्य चेतनग्रहणे विशेषणतयोपात्तत्वादत्र पृथगनुपादानम् । चेतनमात्रे च त्रैविध्यान्वयः । चेतनाचेतनाना स्वरूप स्वासाधारणस्वभावैर्निरूप्य धर्मि, तस्य भेदः तत्तद्व्यक्तितो वर्गतश्च परस्परव्यावृत्तिरूपो धर्मः । स्थितिः कालान्तरेऽपि विद्यमानता; सा च द्रव्याणा स्वरूपेण सर्वकालानुवृत्तिरूपा, तेषा तत्तदवस्थाविशिष्टवेषेण तु कालपरिच्छिन्ना कालतारतम्यवती चेति तद्भेदः । प्रवृत्तिः व्यापारः । निवृत्तिरप्याचरणसङ्कल्परूपा प्रवृत्तिविशेषः । एतद्भेदस्तत्तत्कार्यादिभिर्द्रष्टव्यः । अत्र स्वेच्छाधीनसर्वत्वोक्त्या स्वार्थसर्वोपादानत्वसूचनात् सर्वशेषित्वमपि सिध्यति । तदाहुः— 'उपादत्से सत्तास्थितिनियमनाद्यैश्चिदचितौ स्वमुद्दिश्य श्रीमानिति वदति वागौ

क्लेशकर्माद्यशेषदोषासंस्पृष्टम्, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबले-

पनिषदी।' इति। एवं भगवतः सर्वाधारत्वादिव्यञ्जनात् तदन्येषां चेतनाचेतनद्रव्याणां तं प्रत्याधेयत्वविधेयत्वशेषत्वनियमेन तदपृथक्सिद्धविशेषणतया तच्छरीरत्वं श्रुतिसिद्धं मुख्यमेव स्थापितं भवति। अत्र च कारणवाक्यार्थः, धर्मधर्मिभेदः, चिदचिद्भेदः, जीवेश्वरभेदः, जीवानामन्योन्यभेदः, तेषां ज्ञातृत्वम्, तत एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे, ज्ञातृत्वादेः सर्वथा पराधीनत्वम्, परस्य च विभूतिद्वयवत्त्वं सार्वत्रिकत्रैकालिकसर्वनियन्तृत्वं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यम्, कालपरमव्योम्नोस्त्रिगुणविकारातिरिक्तत्वम्, प्राज्ञानधिष्ठितप्रकृतिकारणत्वनिरासादिकं च शारीरकस्यार्पितमर्थसिद्धम् ॥

अथ भगवत उक्ताकारान्तर्गतसर्वकारणत्वसर्वनियन्तृत्वादिभिः शङ्कितान् दोषान् परिहरति— क्लेशकर्मेति ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः। पुण्यापुण्यरूपं कर्म। आदिशब्देन 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' इत्यादिप्रसिद्धविपाकादिसंग्रहः। जात्यायुर्भोगादयो विपाकाः। पूर्वानुभवभाविता आफलोदयं शयानाः संस्कारा आशयाः। कतिपयदोषपरिहितव्यावृत्त्यर्थमशेषशब्दः। असंस्पृष्टशब्देन स्वभावतोऽनर्हतया कदाचिदपि दोषस्पर्शो नास्तीति विवक्षितम्। एवं पदद्वयेन 'परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे' इत्यस्यार्थ उक्तः ॥

अथ 'तेजोबलैश्वर्य'— इत्यादिभिरुक्तान् निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मानाह— स्वाभाविकेति। स्वाभाविकत्वमिह नित्यत्वम्, अनन्याधीनत्वं च। तेन नित्यानां मुक्तानां च ज्ञानादिभ्य एतज्ज्ञानादेर्व्यवच्छेदः। बद्धलादिभ्यो व्यवच्छेदस्तु अनवधिकातिशयत्वादपि। स्वापेक्षया उत्कृष्टावधिरहितोऽतिशयो येषां ते अनवधिकातिशयाः। ज्ञानमिह सर्वविषयनित्यसाक्षात्काररूपम्। बलम् अनायासश्रमप्रसङ्ग्गं सर्वधारकत्वम्। ऐश्वर्यं सर्वनियन्तृत्वम्। वीर्यं सर्वोपादानत्वादावपि अविकृतस्वभावत्वम्। शक्तिः विश्वोपादानतार्ह-

ऐश्वर्यवीर्यशक्तितेजः सौशील्यवात्सल्यमार्दवार्जवसौहार्दसाम्यकारुण्य-
माधुर्यगाम्भीर्यौदार्यचातुर्यस्थैर्यधैर्यशौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसंक-

---

त्वम्, स्वेतरसर्वदुर्घटघटनशक्तिर्वा । तेजः अस्वाधीनसहकारिनिरपेक्षत्वम्,
पराभिभवनसामर्थ्यं वा । अत्र व्यूहव्यक्त्यादिक्रमेण ज्ञानबलादिद्वन्द्वत्रिकनि
र्देशः । षाड्गुण्यस्य प्रथममुपादानम् अन्येषां गुणानां तदन्तर्भावेण तत्प्राधा
न्यात् परत्वज्ञापकत्वात् आश्रितानाश्रितगोचरव्यापारभेदसाधारण्याच्च । अथ
षाड्गुण्यविततिरूपाः सौलभ्यज्ञापकाः समाश्रितसंग्रहणादौ विशेषत उपयुक्ता
गुणा उच्यन्ते— अत्र सौशील्यं महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रसंश्लेषरसिकता ।
वात्सल्यम् आश्रितेषु दोषतिरस्कारिणी प्रीतिः । मार्दवम् अकठिनस्वभाव
तया सुप्रवेशत्वम्, दण्डनीयेष्वपि सामप्रधानत्वं वा । आर्जवं कायवाग्बुद्धि
व्यापाराणां परस्परमविसंवादित्वम् । सौहार्दं स्वतः सर्वहितैषित्वम् । साम्यं
सर्वेष्वप्याश्रयणीयत्वे समत्वम्, स्वतोऽपक्षपातित्वं वा । कारुण्यं स्वप्रयोज
नान्तरानुद्देशेन परदुःखनिराचिकीर्षा । माधुर्यम् उपायदशायामपि रक्षक
त्वेन रसावहत्वम्, द्विषतां जिघांसितानामपि दृष्टिचित्तापहारित्वं वा । गा
म्भीर्यं भक्तानुग्रहादेरगाधत्वम्, आश्रितदोषदर्शनादेः सतोऽपि गोपनेन
दुर्ग्रहत्वं वा । औदार्यं पात्रलाघवदेयगौरवप्रत्युपकाराद्यनादरेण वितरणशी
लत्वम् । चातुर्यं शुभाश्रयप्रकाशनाद्यशक्योपायैर्विमुखवशीकरणविस्रम्भजन
नाश्रितदोषाच्छादनविरुद्धानुकूलीकरणादिषु कुशलत्वम् । स्थैर्यं शरणाग
तसमादे दोषप्रदर्शकैः सुहृद्भिरप्यकम्पनीयत्वम् । धैर्यम् अभिमतवियोगप्रस
ङ्गेऽप्यभग्नप्रतिज्ञत्वम् । व्यत्ययेन वा स्थैर्यधैर्ययोर्व्याख्यानम् । प्रबलप्रतिप
क्षोपनिपातेऽपि स्वावष्टब्धचित्तत्वं वा धैर्यम् । शौर्यं तु भीमेष्वपि परसैन्येषु
असहायस्यापि स्वसैन्येष्विव निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम्; तत्र प्रविष्टस्य पराभि
भवकरणपर्यन्तो व्यापारः पराक्रमः । सत्यकामसत्यसंकल्पशब्दौ इह भाव
प्रधानौ, कर्मधारयवृत्तौ वा; सत्यकामत्वं नित्यभोग्यवत्त्वम्; सत्यसंकल्पत्वं
स्वाभिमतपर्यन्तापूर्वभोग्यवस्तूपादानाभोगसंकल्पत्वम् । कृतित्वं परोपकारकरत्वम्,

स्पकृतित्वकृतज्ञताद्यसङ्ख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णवम्, परब्रह्म-भूतम्, पुरुषोत्तमम्, श्रीरङ्गशायिनम्, अस्मत्स्वामिनम्,

---

आश्रितरक्षणेन कृतकृत्यत्वं वा, 'न मे पार्थास्ति कर्तव्यम्' इत्याद्युक्त वि हितकर्तव्यनिरपेक्षत्वं वा, धर्मसंरक्षणापवनुष्ठानवत्त्वं वा, परेणा स्वहितप्रवृत्ते पूर्वमेव कर्तुमुपक्रान्तपरहितत्वं वा, स्वेन कृतं सर्वं प्रति स्वस्यैव शेषित्वं वा। कृतज्ञता सकृदञ्जलिकर्तुरपि अनुबन्धिपर्यन्तसंरक्षणाय तत्कृतानुदर्शनम्, अवसरे स्वाश्रितापेक्षितकरणाय स्वकृतप्रत्याख्यानानुदर्शित्वं वा, 'शिरसा याचतस्तस्य वचनं न कृतं मया' इति ह्याह। आदिशब्देन तत्र तत्र प्रसिद्धा आनृशंस्यादयो गृह्यन्ते। 'यथा रत्नानि जलधेरसङ्ख्येयानि पुत्रक।' इत्यादिस्मारणाय असङ्ख्येयत्वोक्तिः। अत्र दोषासंस्पृष्टत्वं कल्याणगुणयुक्तत्वं च वदता निर्गुणश्रुतेः पद्मुच्छागालसर्गापवादनयाभ्यां दोषरूपविशेषनिषेधपरत्वं सूच्यते ॥

उक्तं सर्वस्मात्परत्वं स्वसाम्यप्रदानपर्यन्तं सौलभ्यं च 'नारायण परं ब्रह्म' 'परं ब्रह्म परं धाम' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धप्रकारेण स्थिरीकरोति — परब्रह्मेति ॥ यद्यपि 'ब्रह्म परिवृढं सर्वतः' इति निरुक्तकारवचनात् ब्रह्मशब्द एव परत्वं वदन्नाम च भवति, तथाप्यौपचारिकप्रयोगव्यवच्छेदाय परशब्दः। अत्र बृहति बृंहयतीति निरुक्तिभ्यां व्यापित्वकारणत्वादिसिद्धया शङ्कितान् दोषान् परिहर्तुं भेदश्रुत्याद्यर्थगर्भया भगवद्गीतानिरुक्तया समाख्यया विशिनष्टि—पुरुषोत्तममिति ॥ अनेन ब्रह्मशब्दार्थतया कुदृष्टिविकल्पितप्रकारान्तराणि, तामसतन्त्राद्युक्तव्यक्त्यन्तराणि च व्यवच्छिद्यन्ते। अस्य च पञ्चम्यादिविभक्तित्रयेऽपि समासः संभवति। एवं सर्वाधिकत्वेन अस्मदादिभिर्दुरधिगमः स्यादिति शङ्कां परिहरन्, द्वाभ्यां विशेषणाभ्यां सौलभ्यकाष्ठां व्यनक्ति—श्रीरङ्गशायिनम् अस्मत्स्वामिनमिति ॥ स्वरूपाद्विग्रहस्य सुखानुसन्धेयतया सौलभ्यमधिकम्, तस्मादप्यर्चावतारस्य भक्ताभिमतसर्वदेशकालसन्निधायितया परव्यूहादिभ्योऽधिकतमम्। तदा काष्ठा

प्रबुद्धनित्यनियाम्यनित्यदास्यैकरसात्मस्वभावोऽहं तदेकानुभवस्तदेकप्रियः

प्राप्त परत्वमपि तत्र भक्तोपलम्य शास्त्रादवसेयम्, यथोक्तम्—'सर्वातिशायि षाड्गुण्य सस्थित मन्त्रबिम्बयोः ।' इति । अत्र मनुष्याणामपि कैंकर्योद्देश्यतया अवस्थितस्य निर्भयसेवादियोग्यत्वम् अस्मत्स्वामिशब्दाभिप्रेतम् । यथाहुः— 'अर्च्यः सर्वसहिष्णुरर्चकपराधीनाखिलात्मस्थितिः' इति । यद्वा स्वाचार्यसन्तानसेवितत्वेन प्रीत्यतिशयहेतुत्वमभिप्रेत्यात्र अस्मत्स्वामिशब्दः; प्राचीनरामानुज इव अहमप्यस्य शीलादिगुणैर्दास्यमुपागात इति च भावः ॥

एवं कैंकर्यप्रतिसम्बन्धितया अनुभाव्य निर्धारितम् । अथात्माभिमानानुगुणपुरुषार्थव्यवस्थासिद्ध्यर्थमनुभवितुः किंकरस्य स्वात्मनः स्वरूपाविर्भावदशामाह— प्रबुद्धेति ॥ प्रबुद्ध प्रकर्षेणावगतम्, स्वाधीनस्वार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमविरहेण सम्यग्दृष्टमित्यर्थः । नियाम्यत्वदासत्वे 'स स्वराड्भवति' इत्याम्नातायां मुक्तिदशायामप्यनुवृत्ते इति ज्ञापनाय द्वयोरपि नित्यत्वोक्तिः । निरपेक्षस्वातन्त्र्यनिरुपाधिकशेषित्वप्रसङ्गपरिहाराय एकरसशब्दः । अत्रात्मशब्दः स्वविषयः । स्वभावशब्दो यावदात्मभाव्याकारमाह । ईदृशात्मस्वरूपमपि 'व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वात्' इति नयेन परमप्राप्यविशेषणतया फलकोटिनिविष्टमनुसन्धेयमिति व्यञ्जयितुम् अथिकोऽहंशब्दः । नित्यनियाम्यत्वप्रबोधकाष्ठामाह— तदेकानुभव इति ॥ तस्मिन्नेवैकस्मिन्नेव प्रधानतया अनुभवो यस्य स तथोक्तः । आविर्भूतस्वरूपस्य हि भगवदनुभवसिद्धविशेषणतया तत्प्रधानतयैव स्वानुभवम् 'अविभागेन दृष्टत्वात्' इत्य सूत्रयत् । नित्यदास्यैकरसत्वाविर्भावस्य फलमाह— तदेकप्रिय इति ॥ स एव प्रधानतया नित्य प्रियो यस्य स तदेकप्रियः । न हि तद्दास्यैकरसस्यास्य 'रसो वै सः' इत्याद्युक्तस्वाभाविकनिरतिशयरसस्वरूपात्तस्मादन्यत्तदानीं प्रधानतयाऽऽराध्य भवति ॥

परिपूर्णं भगवन्तं विशदतमानुभवेन निरन्तरमनुभूय, तदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिंकरो भवानि ॥

तदेवमनुभाव्यानुभवितारावुक्तौ । अथात्मानुभवाद्व्यावृत्तमनुभवप्रकारमाह—परिपूर्णमिति ॥ अनन्तगुणविभूतिविशिष्टस्वरूपे अननुभूतांशरहितमित्यर्थः । भगवन्तं पराशरादिनिरुक्तप्रकारेणोभयलिङ्गम् । तस्मिन् सामान्यतः सर्वाकारविषयपरोक्षज्ञानात् परिमिताकारविषयप्रत्यक्षज्ञानाच्च व्यावृत्त्यर्थमाह—विशदतमानुभवेनेति ॥ तत्राप्यपरिच्छिन्नविषयसान्तरप्रत्यक्षाद्यवच्छिनत्ति—निरन्तरमिति ॥ अनुभवेन अनुभूय अनुभवेन विषयीकृत्येत्यर्थः । तदनुभवेत्यनेन पूर्वोक्तभगवदनुभवानुवादः, यद्वा, तच्छब्देन भगवदनुभवः परामृश्यते, तस्यानुभवोऽपि स्वयंप्रकाशस्य तस्यैव स्वरूपम्, ईदृशोऽयमनुभूयते मयेत्यनुवृत्तमभगवदनुभवस्वरूपोल्लेखाशेन जनिता प्रीतिरिहोच्यते । तस्या अनवधिकातिशयत्वेन ऐश्वर्याद्यनुभवजनितप्रीतेर्व्यवच्छेदः । ईश्वरेच्छाधीनेऽपि कैंकर्ये स्वप्रीतिकारितत्वोक्तिः, नियोगनैरपेक्ष्यं प्रीतेः प्रेरकत्वातिशयं च व्यनक्ति । कारितशब्द इह शेषतायां वा, तदेकरतौ वा, शेषवृत्तिं प्रति प्रयोज्यकर्तरि किंकरे वा अन्वेतव्यः । अशेषावस्थाशब्देन सेव्यस्य भगवतः परत्वव्यूहत्वादयः, सेवकस्य च मुक्तस्य सदेहत्वविदेहत्वादिरूपा अवस्थाः सर्वा विवक्षिताः । शेषतात्र शेषवृत्तिः । अभिमतसर्वशेषवृत्तिषु अप्रतिघातमभिप्रेत्य अशेषशब्दः, स्वामिप्रीत्यर्थत्वाविशेषेण परस्परैकरस्यात्परकृतापि शेषवृत्तिः स्वकृतेव भवतीति भावः । ईश्वरस्य मुक्तस्य च स्वच्छन्दानेकदेहपरिग्रहेण वा अनन्तगरुडादिवृत्तिसजातीयकैंकर्यसिद्धिः । आत्मा आत्मीयं वा सर्वमशेषशब्देनोच्यते, तदा तस्य शेषता शेषभाव एव । एवंविधायामशेषशेषतायामेव रतिः प्रीतिरिच्छा वा रूपं निरूपकधर्मो यस्य सः अशेषशेषतैकरतिरूपः । नित्यकिंकरो भवानि उत्तरावधिरहितकैंकर्यसाम्राज्यवान् भवेयमिति भावः ॥

स्वात्मनित्यनियाम्यनित्यदास्यैकरसात्मस्वभावानुसंधानपूर्वकभगवदनवधिकातिशयस्वाम्याद्यखिलगुणगणानुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकैंकर्यप्राप्त्युपायभूतभक्तितदुपायसम्यग्ज्ञानतदुपायसमीचीनक्रियातदनुगुणसात्त्विकतास्तिक्यादिसमस्तात्मगुणविहीनः । दुरुत्तरानन्ततद्विपर्य-

---

एवं न्यासोपासनसाधारणाधिकारसिद्ध्यै प्रथमं फलपर उत्तरखण्डो विवृतः । अथोपायपरं पूर्वखण्डं विवृण्वन्, तत्रोत्तमपुरुषविवक्षितमाकिंचन्यरूपं प्रपत्तेर्विशेषाधिकारं कार्पण्यरूपमङ्गं च व्यनक्ति— स्वात्मनित्यनियाम्येति ॥ स्वात्मशब्दोऽनुसंधातृस्वरूपपरः । अत्र शेषशेषितत्कैंकर्यचिन्तनरसेन तदनुवृत्तिवाञ्छया च पूर्वोक्तस्यैव परमपुरुषार्थस्य विस्तरेणानुवादः । नियाम्यशब्दोऽत्र भावप्रधानः । अनवधिकातिशयस्वाम्यम् अनवच्छिन्नसर्वविषयस्वामित्वम् । आदिशब्देन तथाविधनियन्तृत्वादिसंग्रहः । ऐश्वर्यादिफलान्तरात् कादाचित्कभगवत्कैंकर्याच्च व्यावृत्त्यर्थं नित्यकैंकर्यशब्दौ । उपायभूतेति च्विप्रत्ययरहितप्रयोगेण मोक्षप्रदत्वं भगवद्भक्तेः स्वभावप्राप्तमिति व्यज्यते । भक्तिशब्द इह वेदान्तोदितसपरिकरभक्तियोगपरः । ज्ञानक्रियाशब्दाभ्यां ज्ञानकर्मयोगौ विवक्षितौ; तयोः सम्यक्त्वं यथार्थत्वस्वफलाङ्गोपसंहारवत्त्वम् । ज्ञानयोगमन्तरेणापि कर्मयोगेणैवात्मावलोकनपूर्वकभक्तियोगाधिकारारोहणस्य भगवद्गीताभाष्यप्रपञ्चितत्वात्स्याधिकारिविशेषनियततया तदनादरेणात्र स्वारसिकक्रमनिर्देशः । सात्त्विकता 'नित्यसत्त्वस्थः' इत्युक्तसत्त्वनिष्ठता; तस्याः फलम् आस्तिक्यादिगुणजातम्, अवस्थाभेदेन तस्या हेतुश्च । 'अमानित्वमदम्भित्वम्' 'दया सर्वेषु भूतेषु' इत्याद्युक्तात्मगुणान्तरसंग्रहाय समस्तशब्दः । प्रपत्त्यपेक्षितज्ञानविभागादेस्त्विह न प्रतिषेधः ॥

एवमुपायान्तरतदुपायपरम्पराहानिरुक्ता । अथ पूर्वं पश्चाच्चोपायप्रतिबन्धकापापपरम्परान्वयमाह— दुरुत्तरेति ॥ दुरुत्तरत्वं भगवत्मकस्मन्त

शक्यविस्रंसनकर्मपाशप्रग्रथितः, अनागतानन्तकालसमीक्षयाप्यदृष्टसंतारोपायः, निखिलजन्तुजातशरण्य, श्रीमन्नारायण, तव चरणा-

---

अत्र अविद्याशब्देन अज्ञानं देहात्मभ्रमादिकं च गृह्यते, तस्याश्च कर्महेतुत्वं रागद्वेषद्वारा । 'यद्ब्रह्मकल्प—' इत्याद्युक्तप्रक्रियया अनाद्यविद्यासञ्चितत्वेनानन्तत्वात् प्रत्येकं प्राबल्याच्च भगवद्व्यतिरिक्तैरशक्यविस्रंसनत्वम् । 'पशवः पाशिताः पूर्वं परमेण स्वलीलया । तेनैव मोचनीयास्ते नान्यैर्मोचयितुं क्षमाः ॥' इत्याद्युक्तसूचनाय कर्मणः पाशत्वरूपणम् । प्रग्रथितः दृढं निबद्धः; 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' इति हि स्मर्यते । उक्तप्रतिबन्धकभूयस्त्वात् 'त्वत्पादकमलादन्यत्' इत्याद्युक्तप्रकारेण कालान्तरेऽप्युपायान्तरसंभावना प्राङ्न्यायेन प्रतिषेधति— अनागतेति ॥ वक्ष्यमाणश्रीमन्नारायणशब्दाभ्यां फलितम् 'सर्वस्य शरणं सुहृत्' 'देवानां दानवानां च' 'सर्वलोकशरण्याय' 'विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम्' इत्यादिप्रसिद्धं सर्वसंग्रहोपयुक्तं स्वभावमाह— निखिलजन्तुजातशरण्येति ॥ हिरण्यगर्भादीनामपि संग्रहाय निखिलशब्दः, तेऽपि हि कर्माधीनजन्मभागितया जन्तवः । 'पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ एतत्किल्बिषस्य मर्त्यस्य मुक्तिर्दृष्टा स्थिता यदा । तत्सन्निधिन एवापि मुक्तिमेष्यन्ति वै ध्रुवम् ॥' इत्याद्यर्थमभिप्रेत्य जातशब्दः । स चात्र गुणप्रधानतया अन्वितप्रातपरः । पूर्वखण्डपदप्रत्यनुसारेण श्रीमदित्यादीनि पदानि । श्रीशब्देन 'लक्ष्म्या सह हृषीकेशः' इत्याद्युक्तं सूच्यते । सर्वशरण्यत्वौपयिकसम्बन्धगुणविशेषादिप्रदर्शनाय नारायणशब्दः । कृपोत्तम्भकत्वानिरायादीनित्यादि चरणग्रहणम् । उपायदशायामपि भोग्यत्वसूचनाय अरविन्दत्वरूपणम् । शरणशब्द इहोपायपरः । उत्तमपुरुषपक्षिणाधिकारिविशेषप्रकाशनाय अहंशब्दः; अधिकारविग्रहादुपायान्तरेषु निरतः, प्रत्यवायभयादिदानीमुपायेभ्य उपरतः, सात्त्विकविवेकादतिशङ्कानिर्मुक्तः, समारे दोषदर्शनात्तन्निवृत्त्यर्थनान्तरानुभवः,

रविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये ॥

एवमवस्थितस्याप्यर्थित्वमात्रेण परमकारुणिको भगवान् स्वानुभवप्रीत्योपनतैकान्तिकात्यन्तिकनित्यकैंकर्यैकरतिरूपनित्यदास्यं

परमपुरुषार्थसङ्गतप्रार्थनान्वितभरन्यासोऽत्रश्रेति भावः । शरणं प्रपद्ये उपायतया आश्रयामि । अकिंचनोऽनन्यगतिरहं श्रीमति नारायणे स्वात्म रक्षाभरं निक्षिपामीत्युक्तं भवति । अत्र सविशेषणनारायणशब्देन वि रोधिभूयस्त्वप्राप्यगौरवोपायलाघवादिमूलशङ्कानिरासहेतवः शरण्याकारा विवक्षिताः ॥

अथ तत्फलितं सोपसर्गधातूक्तम् 'रक्षिष्यतीति विश्वासादभीष्टोपाय कल्पनम् । गोप्तृत्ववरणं नाम स्वाभिप्रायनिवेदनम् ॥' इति विभज्य नि र्दिष्टमङ्गद्वयम् 'प्रार्थनामात्रसन्तुष्टो जन्तोर्यच्छति वाञ्छितम् । इति निश्चिल भगवत्प्रार्थना शरणागतिः ॥' इत्युक्तप्रकारविशेषोपलक्षितप्रकारवैशिष्ट्या भिप्रायेणाह—एवमिति ॥ एवमवस्थितस्येत्यनेन अधिकारवैगुण्य विरोधि भूयस्त्वं च पूर्ववाक्योक्तमेव शरण्यगुणप्रकर्षव्यञ्जनायानूदितम् । अर्थित्वमा त्रेणेति उपायलाघवोक्तिः; अहृदयप्रार्थनावाक्यमात्रमपि 'नेहाभिक्रमना शोऽस्ति' इति न्यायात् अन्ततः कार्यकरमिति भावः । अथ वा, अत्र सकृत्कर्तव्यभरन्यासलक्षणतया सद्यः स्वाभीष्टसिद्धिः । स्वानुभवप्रीत्येत्यादि- ना प्राप्यगौरवप्रकाशनम् । उच्चैर्हेतुभिः सम्भवन्तीं शङ्कामपाकर्तुं परमकारुणि को भगवानिति सुलभत्वपरत्वसूचकपदद्वयोक्तिः; ईदृशस्य हि सर्वविरो धिनिवर्तनार्हता, समर्थस्य निर्दयत्वे दयालोश्चासमर्थत्वे शरण्यत्वं न स्यादिति तत्सिद्ध्यर्थमुभयोक्तिः । स्वानुभवेत्यत्र स्वशब्दः परमात्मविषयः । ऐका न्तिकत्वम् अनन्यविषयत्वम् । आत्यन्तिकत्वमिह फलान्तरोपाधिकनिवृत्तिरहि तत्वम्, अत एव पश्चाद्यावत्कालमनुवर्तमानत्वं च । दास्यकिंकरताशब्दा विह वृत्तिपरौ । रतिशब्देन विश्वासस्य महत्त्वरूपप्रकारोऽभिप्रेतः प्रार्थ-

दास्यतीति विश्वासपूर्वकं भगवन्तं नित्यकिंकरतां प्रार्थये ॥

तवानुभूतिसंभूतप्रीतिकारितदासताम् ।
देहि मे कृपया नाथ न जाने गतिमन्यथा ॥

सर्वावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिस्तव ।
भवेयं पुण्डरीकाक्ष त्वमेवैवं कुरुष्व माम् ॥

नाथशब्दस्य इच्छामात्रेऽपि प्रयोगसंभवात् तद्व्यावृत्त्यर्थम् 'तदेकोपायता याच्ञा' इत्युक्तयाचनरूपत्वं व्यञ्जयितुं द्विकर्मकप्रयोगः । एवंरूप प्रार्थितप्रदानसामर्थ्यम्, कैङ्कर्यप्रतिसंबन्धिनस्तस्योभयलिङ्गत्वं च ज्ञापयितुम्— भगवन्तमित्युक्तम् । अस्मिन् वाक्ये प्रातिकूल्यवर्जनस्य च आनुकूल्यसंकल्पस्य चार्थसिद्धत्वमवगन्तव्यम् ॥

उक्तप्रकारसाध्यसाधनरूपमर्थद्वयं व्याख्येयक्रमेण सुखप्रतिपत्त्यर्थमैतिहासिकश्लोकद्वयेन स्ववाक्यायमानेन संक्षिप्याह— तवेति ॥ यद्यपि प्रथमश्लोकेऽपि पूर्वार्धे फलमुपादीयते, तथाप्यसौ देहीत्युक्तप्रार्थनाप्राधान्यादुपायपरः । अत्र दासताशब्देन दासवृत्तिर्विवक्षिता, दासभावमात्रस्य च नित्यसिद्धत्वेन साध्यत्वायोगात् । मे अनन्यप्रयोजनस्य अनन्योपायस्य च । कृपया नाथेति पदाभ्यां गुणविशेषसंबन्धविशेषविशिष्टस्योपायभाव इति व्यज्यते; नाथशब्दो हि नाथ्यत इति व्युत्पत्त्या रक्षणार्थं प्रार्थनीये स्वामिनि रूढः । न जाने गतिमन्यथा उक्तप्रकारात्प्रपत्तिमात्रस्वीकारात् त्वत्तोऽन्यथाभूतं मदर्हमुपायं सर्वशास्त्रपरामर्शेऽपि न पश्यामि, देवतान्तराणां साक्षान्मोक्षप्रदत्वाभावात् मोक्षोपायतया चोदितस्य त्वदुपासनस्य मया दुःसाधत्वादिति भावः । यद्वा अन्यथेत्यनेन त्वत्प्रदातरीति विवक्षितम् ॥

एवं प्रार्थिते कैङ्कर्यरूपे पुरुषार्थे प्रीतिशब्दोक्तं हेत्वंशं विशिंषन्, स्वाभीष्टप्रदाने स्वप्रयत्नान्तरनैरपेक्ष्यं चापेक्षते— सर्वेति ॥ सर्वावस्थान तदशेषशेषताशब्दौ पूर्वोक्तार्थौ । एतद्वाक्ये स्वाभिमतप्रकारे रतिशब्दः ।

एवंभूततत्त्वयाथात्म्यावबोधतदिच्छारहितस्याप्येतदुच्चारणमात्रावलम्बनेनोच्यमानार्थपरमार्थनिष्ठं मे मनस्त्वमेवाद्यैव कारय ॥

'जायमानं हि पुरुषम्' 'कृपामयमपाङ्गं ते सकृन्मयि निपातय' इत्यायुक्तेन सत्त्वोन्मेषहेतुना कटाक्षविशेषेण मामेवं कुरुष्वेत्यभिप्रायेणोक्तम्— **पुण्डरीकाक्षेति** ॥ यद्वा 'पुण्डरीकं परं धाम' इत्यादिनिरुक्तेनानेन नाम्ना परमपदवासिनं परिचरणं प्रार्थ्यत इति सूच्यते । त्वदितराशक्ये ऽस्मिन्नर्थे त्वयि च निरपेक्षोपाये त्रिमीदृशभरन्यासरूपव्याजातिरिक्तमत्रय त्नेनेत्यभिप्रायेणाह— **त्वमेवेति** ॥ न सर्वज्ञ सर्वशक्ते परमकारुणिक ! **माम्** आकिंचन्यानन्यगतित्वार्थित्वशालिनम् । नितोर्धाल्पोरिह देहि कुरु ष्वेति परस्मैपदात्मनेपदाभ्यां स्वस्य भगवतश्च यथार्हं क्रियाफलान्वय सूच्यते ॥

नन्विह शरण्यशरणागतितत्फलविशेषनिर्धारणपूर्विका फलकामना हि अधिकारिविशेषणम्, न पुनरुक्त इव तथाविधतद्वचनमात्रमित्यत्र 'अनिच्छन्नप्येवम्' इति श्लोकोक्तप्रकारेण सप्रश्रयं प्रतिवक्ति— **एवंभूतेति** ॥ तदिच्छेति इच्छाविषयत्वेन परामृश्यमानार्थत्वात् तत्त्वशब्द इह पुरुषार्थपरः, पुरुषार्थविशेषनिष्कर्षाय जीवात्मपरमात्मतत्त्वपरो वा । अतोऽपेच्छा वा त दिच्छेत्युच्यते, तदा पुरुषार्थेच्छाविरह कैमुत्यात्सिध्यति । श्रियः पतेस्तव प्रसादादद्य साधिकारोऽस्मि, निरधिकारत्वेऽपि लब्धव्याजेन त्वया दोषपूरणं कार्यमिति द्योतयितुम् अपिशब्दः । एवमधिकारवैकल्यमङ्गवैकल्यमङ्गि वैकल्यं चान्वारुह्योक्तम्— **उच्चारणमात्रेति** । वैषम्यदोषप्रसङ्गपरिहारहेतुस्तव सिद्ध इत्यभिप्रायेण अवलम्बनशब्दः । उच्यमानार्थः उपायोपेयपरः । एतच्छब्दोऽप्यत्र तद्विषयः । अन्यतरविषयत्वेऽपि तदितरस्यार्थात्सिद्धिः । परमार्थनिष्ठत्वम् अज्ञानसंशयविपर्ययरहितव्यवसायानुवृत्तिमत्त्वम् । **मे** 'सकृदुच्चारो भवति' 'सकृदुच्चारितं येन' 'भव शरणमितीरयन्ति ये' इत्याद्युक्तवचनमात्रधनस्य त्वदायत्तसर्वसिद्धेः । **मनः** 'चञ्चलं हि मनः कृष्ण'

अपारकरुणाम्बुधे, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्य, प्रणतार्तिहर, आश्रितवात्सल्यैकमहोदधे, अनवरतविदितनिखिलभूतजा-

---

'मनो दुर्निग्रहं चलम्' 'अन्धाय विषयार्थिः' इत्याद्युक्तदोषमपि हृषीकेशेन त्वया अनुगृहीतानां सम्यग्ज्ञानसाधनम् । शरण्यस्यापेक्षणीयान्तराभावम्, आत्मनस्त्वरातिशयं च ध्वनयति— त्वमेवाद्यैवेति ॥ कारयेत्यनेन प्रपत्तावपि स्वस्य प्रयोज्यकर्तृत्वम्, अध्यात्मशास्त्रैराचार्यमुखेनान्तर्यामितया च भगवतः प्रयोजककर्तृत्वं च प्रकाश्यते । अविकलप्रपत्तिप्रयोगस्यापि भाष्यकारस्येदं वाक्यं विकलप्रयोगाणामन्येषामपि शरण्यानुकम्पया क्षिप्रमुपायपूर्तिः स्यादिति ख्यापनार्थम् ॥

अथाधिकारोपायफलप्रदानेषु यथार्हमुपयुक्तान् भगवतः प्रकारान् वदन्, प्रथमं सर्वोपयोगिगुणविशेषप्रकर्षमाह— अपारेति ॥ एवमित्यपि व्याप्तिमभिप्रेत्य अपारत्वोक्तिः, तत्फलितं स्वेनाश्रयणीयत्वमभिप्रेत्याह— अनालोचितेति ॥ जातिगुणादिनिरूपणानादरेण सर्वैः शरण्यतया वरणीयेत्यर्थः । अनेन प्रपत्तेः सर्वाधिकारत्वं दर्शितम् । कारुणिकोऽपि यदि विषमः स्यात्, समोऽपि यदि निर्घृणः स्यात्, न तदा सर्वशरण्यः स्यादिति तदर्थमुभयोक्तिः । शरणागतिसमनन्तरलक्षणीयौ गुणावाह— प्रणतार्तिहर आश्रितवात्सल्यैकमहोदधे इति ॥ प्रणता इह प्रकृष्टनम्रीभावयुक्ताः प्रपन्नाः, तेषां तत्तदभिमतालाभनिमित्तामार्तिं हरतीति प्रणतार्तिहरः । अनेन तु प्रपत्तेः सकलफलप्रदत्वं च सूच्यते । प्रणतशब्दस्य प्रह्वमात्रपरत्वे तदार्तिहरणादल्पप्रपत्तिप्रसादोऽपि प्रकाश्यते । वात्सल्येन गुणान्तरतिरस्कारमभिप्रेत्य एवशब्दः, येन सर्वेशोऽप्याश्रितैः स्वतन्त्रोऽप्यस्वतन्त्र इव स्यात् । वात्सल्यादिसद्भावेऽप्यसर्वज्ञस्यापूर्णस्याशक्तस्य च निरपेक्षरक्षकत्वं न स्यात्, अतस्तत्सिद्ध्यर्थं गुणत्रयम् अनवरतेत्यादिभिरुच्यते । अनवरतनिखिलशब्दाभ्यां ज्ञानस्य कालतो विषयतश्च निःसङ्कोचत्वोक्तिः, मम अनिष्टनिवर्तनेष्टप्रापणोपायाधिकारादिषु किञ्चिदपि कदा

तयाथात्म्य, सत्यकाम, सत्यसंकल्प, आपत्सख, काकुत्स्थ, श्रीमन्, नारायण, पुरुषोत्तम, श्रीरङ्गनाथ,

---

चिदपि तवाज्ञात नास्तीति भाव । न च तव मादृशाकिंचनपरित्यागहेतुभूतप्रत्युपकारपूर्वोपकारादिप्रयोजनान्तरसापेक्षत्वं गुणवैकल्यं वा कदाचिदप्यस्ति, अतो मद्रक्षणेन स्वगुणान् सरक्षेत्यभिप्रायेणाह—**सत्यकामेति** ॥ नित्यभोग्यानन्तकल्याणगुणादिविशिष्टेत्यर्थ । सकल्पमात्रसाधितजगत्सृष्ट्यादेस्तव मद्रक्षणेऽपि न हि सकल्पादतिरिक्त सपादनीयमित्यभिप्रायेणाह—**सत्यसंकल्पेति** ॥ अमोघसंकल्पेत्यर्थ , त्वयैव स्थापित प्रपन्नविषय त्वद्व्रत न कैश्चिदपि प्रतिहन्तु शक्यमिति भाव । उक्तगुणसर्गहेतुकद्रौपदीगजेन्द्रादिसरक्षणप्रकारतद्वत्त्वस्याप्यापत्प्रशमनायाह्वानगति—**आपत्सखेति** ॥ आपदि सखा भवतीत्यापत्सख , सदैव प्रातिविश्वासगोचर सरक्षकश्चेति भाव । तदेतत् निषादवानरराक्षससर्वजातिसुलभे सकृत्प्रपन्नसरक्षणव्रतिनि सर्वलोकशरण्ये विषयवासमावसरक्षितजङ्गमस्थावरजन्तुजाते अवतारविशेषे सुव्यक्तमित्यभिप्रायेणाह—**काकुत्स्थेति** ॥ अनेन 'वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यपालयत्' इत्यादिवाक्यमपि स्मार्यते । अस्य सापराधेष्वप्याश्रितेषु निग्रहोन्मुखतानिवारिकया सहधर्मचारिण्या नित्ययोगमाह—**श्रीमन्निति** ॥ पराहितेष्वपि स्वार्थप्रवृत्त्यनुगुणसबन्धादिविशेष व्यनक्ति—**नारायणेति** ॥ इद च पदद्वय व्याख्येयगतोपायप्रसिद्धोपायोपेयप्रकाशकम्। नारायणशब्दवाच्यजगत्सबन्धादिशङ्कितदापनिवृत्त्यर्थं पञ्चदशाध्यायोक्त काष्ठाप्राप्त परत्वरूप वैलक्षण्य समाख्याति—**पुरुषोत्तमेति** ॥ पुरु सनोतीति पुरुषशब्दव्युत्पत्त्या बहुप्रदेपुत्तमत्व वा विवक्षितम्—स्वाश्रितेभ्य स्वात्मानमपि सविभूतिक ददातीति सर्वापेक्षितसाधनसेवानुगुणा सौलभ्यकाष्ठा सूचयति—**श्रीरङ्गनाथेति** ॥ उक्त चार्चावतार प्रस्तुत्य भगवता शौनकेन—'तामर्चयेत्तं प्रणमेत्तां यजेत्तां विचिन्तयेत् । विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीम् ॥' इति । श्रीवैष्णवे तु अर्चावतारस्योपायविरोधिनिरसनसंकल्पमपि दर्शितम् ।

मम नाथ, नमोऽस्तु ते ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते गद्यत्रये

श्रीरङ्गगद्याख्यं मितगद्यम् ॥

'मद्दर्शनादकस्माच्च पुंसां समूढचेतसाम् । कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कश्च कुनिश्चयः ॥ कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लयं व्रजेत् ।' इति । स्थानविशेषोऽप्यत्र सेवकानां सत्त्वोन्मेषहेतुत्वाभिप्रायेणोपात्तः, स्वयंव्यक्तसैद्धवैष्णवरूपभगवत्क्षेत्रवासिनामपि फलविशेषं प्रदर्शितं श्रीसात्वते— 'दुष्टेन्द्रियवशाच्चित्तं नृणां यत्कलुषीकृतम् । तदन्तकाले संशुद्धिं याति नारायणालये ॥' इति । तत्रापि स्वाचार्यपरम्परानिरन्तरसेवनजनितप्रसादातिशयात् स्वदोषानादरेण स्वस्यैवंविधावस्थाप्रदत्त्वेन प्रार्थितपूरणानुगुणतामभिप्रेत्याह — मम नाथेति ॥ स्वापेक्षितसिद्ध्यर्थं याचनीयः स्वामी नाथः । एवमभिमुखीकृते भगवति प्रकृतोपायस्य भरन्यासरूपं प्रधानांशं दमयन्त्यादिवृत्तान्तेषु शरणागतिविषयतया प्रसिद्धेन भगवच्छास्त्रोक्तस्थूलसूक्ष्मादिपाठनिरता नम शब्देन निगमयन्, प्रयुज्यमानः सोऽयमुपायस्त्वच्छेषतयैव स्वीकृयतामित्यभिप्रायेणाह— नमोऽस्तु ते इति ॥ यद्वा अत्र परत्वापेक्षितं निर्ममत्वसत्कृतं कैङ्कर्यं नमः शब्दाभिप्रेतम् । अस्त्विति आशासनम् । ते इत्यत्र प्रकृत्यंशेन प्राप्यत्वप्रापकत्वशेषित्वादिशालितया निरुपाधिकनमःप्रयोगयोग्यत्वमभिप्रेतम्, चतुर्थी चात्र तादर्थ्यपरा । इदमेव वाक्यमावर्त्यमानं पृथुगद्योक्तस्य प्रतिपन्नस्य संग्रहोऽपि भवति, पूर्वादिविषय प्रयोजनप्रकर्षे तत्तावृत्तेरभियुक्तसमतत्वात् । तथायमर्थः— मदात्मस्य ते यथामनोरथं सत्कैङ्कर्यं भवत्विति । तदेव रहस्यत्रयोक्तशरण्यशरणागतितत्फलविशेषा संदर्शिता ॥

यदत्र संग्रहेणोक्तमनुक्तमपि किंचन । बृहद्गद्याधिकारे तद्यत्र प्रत्यवमृश्यताम् ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य

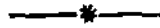
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु रहस्यरक्षायां

मितगद्याधिकारः द्वितीयः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीवैकुण्ठगद्यम् ॥

यामुनार्यसुधाम्भोधिमवगाह्य यथामति ।
आदाय भक्तियोगाख्यं रत्नं सन्दर्शयाम्यहम् ॥

स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्, क्लेशकर्माद्यशेषदोषासंस्पृष्टम्, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसङ्ख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णवम्, परमपुरुषम्, भगवन्तं श्रीमन्नारायणं स्वामित्वेन सुहृत्त्वेन गुरुत्वेन च परिगृह्य, ऐकान्तिकात्यन्तिकतत्पादाम्बुजद्वयपरिचर्यैकमनोरथः, तत्प्राप्तये च तत्पादाम्बुजद्वयप्रपत्तेरन्यन्न मे कल्पकोटिसहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वानः, तस्यैव भगवतो नारायणस्य अखिलस-

---

॥ श्रीः ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

अनया गद्यद्वयोक्तगमनिकयैव श्रीवैकुण्ठगद्यमपि गतार्थप्रायम् । एतयोः स्वानुष्ठानोक्तिमुखेन शिष्यशिक्षणं कृतम्; तस्मिंस्तु उपदेशमुखेनेति विशेषः । तत्र यदादौ पठ्यते —'यामुनार्यमहाम्भोधिमवगाह्य यथामति । आदाय भक्तियोगाख्यं रत्नं सन्दर्शयाम्यहम् ॥' इति, इहासौ भक्तियोगशब्दः स्वयंप्रयोजनभगवदनुसन्धानपरः; अन्यथा 'तत्प्राप्तये च तत्पादाम्बुजद्वयप्रपत्तेरन्यन्न मे कल्पकोटिसहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वानः' इति

स्वदयैकसागरस्य अनालोचितगुणगणाखण्डजनानुकूलामर्यादशील वत, स्वाभाविकानवधिकातिशयगुणवत्तया देवतिर्यङ्मनुष्याद्यखिलजनहृदयानन्दनस्य, आश्रितवात्सल्यैकजलधेः, भक्तजनसंश्लेषैकभोगस्य, नित्यज्ञानक्रियैश्वर्यभोगसामग्रीसमृद्धस्य महाविभूतेः श्रीमच्चरणारविन्दयुगलमनन्यात्मसंजीवनेन तद्गतसर्वभावेन शरणमनुव्रजेत् ॥

ततश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवनायैवमनुस्मरेत्—चतुर्दशभुवनात्मकम् अण्डं दशगुणितोत्तरं चावरणसप्तकं समस्तं कार्यकारणजातमतीत्य, परमव्योमशब्दाभिधेये, ब्रह्मादीनां वाङ्मनसागोचरे, श्रीमति वैकुण्ठे दिव्यलोके, सनकविधिशिवादिभिरप्यचिन्त्यस्वभावैश्वर्यैर्नित्यसिद्धैरनन्तैर्भगवदानुकूल्यैकभोगैर्दिव्यपुरुषैर्महात्मभिरापूरिते, तेषामपि इयत्परिमाणम् इयदैश्वर्यम् ईदृशस्वभावमिति परिच्छेत्तुमयोग्ये, दिव्यावरणशतसहस्रावृते, दिव्यकल्पतरूपशोभिते, दिव्योद्यानशतसहस्रकोटिभिरावृते, अतिप्रमाणे दिव्यायतने, कस्मिंश्चिद्विचित्रदिव्यरत्नमये दिव्यास्थानमण्डपे, दिव्यरत्न-

वक्ष्यमाणविरोधात् । अत एव 'प्रत्यहमात्मोज्जीवनाय' इत्यादिकमपि न भक्तितत्साधनपरम्, अपि तु 'ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः' इत्यादिप्रसिद्धे अन्त्यावस्थाविशेषे मरुदेशपथिकपानीयन्यायेन अत्यन्ताश्वासनाभिप्रायम् ॥

तेषामपीयत्परिमाणमियदैश्वर्यमीदृशस्वभावमिति परिच्छेत्तुमयोग्ये इति दिव्यायतनविशेषणं तु महत्त्वमेव विवक्षितम्, दिव्यावरणशतसहस्रादिकथनैः तत्परिमाणसिद्धेः । अथ स्वभावतोऽपि निरतिशयभोग्यत्वादिरिष्टः । न ह्यनभिमतेषु पारम्यदायागमात्राम्

स्तम्भशतसहस्रकोटिभिरुपशोभिते, दिव्यनानारत्नकृतस्थलविचित्रिते, दिव्यालंकारालङ्कृते, परितः पतितैः पतमानैः पादपस्थैश्च नानागन्धवर्णैर्दिव्यपुष्पैः शोभमानैर्दिव्यपुष्पोपवनैरुपशोभिते, सङ्कीर्णपारिजातादिकल्पद्रुमोपशोभितैरसङ्कीर्णैश्च कैश्चिदन्तःस्थपुष्परत्नादिनिर्मितदिव्यलीलामण्डपशतसहस्रोपशोभिते. सर्वदा अनुभूयमानैरप्यपूर्ववदाश्चर्यमुपजनयद्भिः क्रीडाशैलशतसहस्रैरलंकृते कैश्चिन्नारायणदिव्यलीलाऽसाधारणैः कैश्चित्पद्मवनालयादिव्यलीलाऽसाधारणैः. साधारणैश्च कैश्चित् शुकशारिकामयूरकोकिलादिभिः कोमलकूजितैराकुलैर्दिव्योद्यानशतसहस्रैरावृते, मणिमुक्ताप्रवालकृतसोपानैर्दिव्यामलामृतरसोदकैर्दिव्याण्डजवरैरतिरमणीयदर्शनैरतिमनोहरमधुरस्वरैराकुलैरन्तःस्थमुक्तामयदिव्यक्रीडास्थानोपशोभितैर्दिव्यसौगन्धिकवापीशतसहस्रैः दिव्यराजहंसावलीविराजितैरावृते, निरस्तातिशयानन्दैकरसतया चानन्त्याच्च प्रविष्टानुन्मादयद्भिः क्रीडोद्देशैर्विराजिते, तत्र तत्र कृतदिव्यपुष्पपर्यङ्कोपशोभिते, नानापुष्पासवास्वादमत्तभृङ्गावलीभिरुद्गीयमानदिव्यगान्धर्वेणापूरिते, चन्दनागरुकर्पूरदिव्यपुष्पावगाहिमन्दानिलासेव्यमाने, मध्ये दिव्यपुष्पसंचयविचित्रिते महति दिव्ययोगपर्यङ्के अनन्तभोगिनि, श्रीमद्वैकुण्ठैश्वर्यादिदिव्यलोकमात्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्त्या शेषशेषाशनादिकं सर्वं परिजनं भगवतस्तत्तदवस्थोचितपरिचर्यायामाज्ञापयन्त्या शीलरूपगुणविलासादिभिरात्मानुरूपया श्रिया सहासीनम्,

---

रीणा सार्वज्ञ्यहानिः. दिव्यायतनगुणप्रकर्षे तात्पर्याच । प्रविष्टानुन्मादयद्भिः क्रीडोद्देशैः इत्यत्रापि हर्षप्रकर्षजनकत्वे तात्पर्यम् । श्रीमद्वैकुण्ठैश्वर्यादिदिव्यलोकम् इत्यत्र तु वैकुण्ठशब्देन नगराद्यवान्तरप्रदेशो विवक्षितः, स

स्वच्छन्दनीलजीमूतसङ्काशम्, अत्युज्ज्वलितपीतवाससम्, स्वया प्रभया अतिनिर्मलया अतिशीतलया अतिकोमलया स्वच्छमाणिक्याभया कृत्स्नं जगद्भासयन्तम्, अचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्ययौवनस्वभावलावण्यमयामृतसागरम्, अतिसौकुमार्यादीषत्प्रस्विन्नवदलक्ष्यमाणललाटफलकदिव्यालकावलीविराजितम्, प्रबुद्धमुग्धाम्बुजचारुलोचनम्, सविभ्रमभ्रूलतम्, उज्ज्वलाधरम्, शुचिस्मितम्, कोमलगण्डम्, उन्नसम्, उदग्रपीनांसविलम्बिकुण्डलालकावलीबन्धुरकम्बुकधरम्, प्रियावतंसोत्पलकर्णभूषणश्लथालकाबन्धविमर्दशंसिभिश्चतुर्भिराजानुविलम्बिभिर्भुजैर्विराजितम्, अतिकोमलदिव्यलेखालङ्कृताताम्रकरतलम्, दिव्याङ्गुलीयकविराजितम्, अतिकोमलदिव्यनखावलीविराजितातिरक्ताङ्गुलीभिरलङ्कृतम्, तत्क्षणोन्मीलितपुण्डरीकसदृशचरणयुगलम्, अतिमनोहरकिरीटमकुटचूडावतंसमकरकुण्डलग्रैवेयकहारकेयूरकटकश्रीवत्सकौस्तुभमुक्तादामोदरबन्धनपीताम्बरकाञ्चीगुणनूपुरादिभिरत्यन्तसुखस्पर्शैर्दिव्यगन्धैर्भूषणैर्भूषितम्, श्रीमत्या वैजयन्त्या वनमालया विराजितम्, शङ्खचक्रगदासिशार्ङ्गादिदिव्यायुधैः सेव्यमानम्, स्वसङ्कल्पमात्रावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसादिके श्रीमति विष्वक्सेने न्यस्तसमस्तात्मैश्वर्यम्, वैनतेयादिभिः स्वभावतो निरस्तसमस्तसांसा-

एव प्रशस्तविभूतित्वादैश्वर्यमत्रोपचर्यते । नित्यमुक्तविशेषे देवा आज्ञापने परिचर्याविशेषाणां स्वोपादानमात्रम्, तेषां गणेशत्वेन सर्वांश दनतेरपेक्ष्यात् । पुण्डरीकसदृशचरणयुगलम् इत्यत्र पुण्डरीकशब्दः पद्मसामान्यपरेण रक्ताम्बुजपरः । न्यस्तम् — संकल्पमात्रावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसादिके श्रीमति विष्वक्सेने न्यस्तसमस्तात्मैश्वर्यम्

रिकस्वभावैर्भगवत्परिचर्याकरणयोग्यैर्भगवत्परिचर्यैकभोगैर्नित्यसिद्धैरनन्तैर्यथायोग सेव्यमानम्, आत्मभोगेनाननुसंहितपरादिकालम्, दिव्यामलकोमलावलोकनेन विश्वमाह्लादयन्तम्, ईषदुन्मीलितमुखाम्बुजोदरविनिर्गतेन दिव्यनानारविन्दशोभाजननेन दिव्यगाम्भीर्यौदार्यसौन्दर्यमाधुर्याद्यनवधिकगुणगणविभूषितेन अतिमनोहरदिव्यभावगर्भेण दिव्यलीलालापामृतेन अखिलजनहृदयान्तराण्यापूरयन्त भगवन्त नारायण ध्यानयोगेन दृष्ट्वा, ततो भगवतो नित्यस्वाम्यम् आत्मनो नित्यदास्य च यथावस्थितमनुसधाय, 'कदाहं भगवन्त नारायण मम कुलनाथ [1]मम कुलदैवत मम कुलधन मम भोग्य मम मातर मम पितर मम सर्वं साक्षात्करवाणि चक्षुषा? कदा वा भगवत्पादाम्बुजद्वय शिरसा सग्रहीष्यामि? कदाहं भगवत्पादाम्बुजद्वयपरिचर्याशया निरस्तस-

इति, तत्र यद्यपि जगद्व्यापारमोक्षप्रदत्व ब्रह्मलक्षणतया मुक्तेष्विव नित्येष्वपि सर्वेषु न सभवत यद्यपि च भगवान् स्वत सर्वज्ञ, तथापि 'प्रियेण सेनापतिना निवेदित तथानुजानन्तमुदारवीक्षणै' इति न्यायेन भगवद्वृत्तनादृशाधिकारतया तत्तदवसर जगत्सृष्ट्याद्यर्थं भगवत विज्ञापन यावत् विष्वक्सेनो व्याहरति तदा स्वत सर्वज्ञो भगवान् तन्निवेदितकार्य करोति, तावन्मात्रेण विष्वक्सेनस्य जगद्व्यापारव्यपदेशरूपस्तुति, न्यस्तसमस्तात्मैश्वर्यम् इत्येतदपि सेनान्यर्हणाद्यर्थाधिकारप्रदानपरम्, 'स यदि पितृलोककामो भवति सकल्पादेवास्य पितर समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिन्यायेन परिमितविषयो वाव जगच्छब्द अतो हिरण्यगर्भादिवत् क्वाचित्कप्रभूतसृष्ट्यादिमात्रादास्मिन् ब्रह्मलक्षणप्रसङ्ग । यदपि आत्मभोगेनाननुसहितपरादिकालम् इति, तदपि भगवत कालविषयमज्ञान ना

[1] मम कुलदैवत मम सर्वस्व साक्षात्करवाणि ।

मस्त्वेतरभोगाशोऽवगतसमस्तसांसारिकस्वभावस्त्वत्पादाम्बुजद्वयं प्रवेक्ष्यामि ? कदाहं भगवत्पादाम्बुजद्वयपरिचर्याकरणयोग्यस्तदेकभोगस्तत्पादौ परिचरिष्यामि ? कदा मां भगवान् स्वकीयया अतिशीतलया दृशावलोक्य स्निग्धगम्भीरमधुरया गिरा परिचर्यायामाज्ञापयिष्यति ? इति भगवत्परिचर्यायामाशां वर्धयित्वा तयैवाशया तत्प्रसादोपबृंहितया भगवन्तमुपेत्य, दूरादेव भगवन्तं शेषभोगे श्रिया सहासीनं वैनतेयादिभिः सेव्यमानम् 'समस्तपरिवाराय श्रीमते नारायणाय नमः' इति प्रणम्योत्थायोत्थाय पुनः पुनः प्रणम्य, अत्यन्तसाध्वसविनयावनतो भूत्वा, भगवत्पारिषद्गणनायकैर्द्वारपालैः कृपया स्नेहगर्भया दृशा अवलोकितः, सम्यगभिवन्दितैस्तैस्तैरेवानुमतो भगवन्तमुपेत्य श्रीमता मूलमन्त्रेण 'मामैकान्तिकात्यन्तिकपरिचर्याकरणाय परिगृह्णीष्व' इति याचमानः प्रणम्य, आत्मानं भगवते विनिवेदयेत् ॥

ततो भगवता स्वयमेवात्मसंजीवनेनामर्यादशीलवता अतिप्रेमान्वितेनावलोकनेनावलोक्य सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितात्यन्तशेषभावाय स्वीकृतोऽनुज्ञातश्च, अत्यन्तसाध्वसविनयावनतः किंकुर्वाणः, कृताञ्जलिपुटो भगवन्तमुपासीत ॥

भिप्रैति, आनन्दप्रकर्षप्रश्रयाया तात्पर्यात् । यच्च तत्पादाम्बुजद्वयं प्रवेक्ष्यामि इति मुमुक्षोरभिसन्धिस्तच्यते, तच्च पूर्वोक्तस्य शिरसा समदृष्टस्य साक्षात्त्वत्प्रवेशशब्देनाभिप्रेतम् ॥

सर्वदा शेषभावाय स्वीकृतः इति, तत्र सदातनभारंवैकैकर्यकरणाय समर्पित इत्यर्थः । एतमन्यदपि गर्व सुगमतम् ॥

ततश्चात्यन्तानुभूयमानभावविशेष, निरतिशयप्रीत्या अन्यत्किंचित्कर्तुं द्रष्टुं स्मर्तुमशक्त, पुनरपि शेषभावमेव याचमान, भगवन्तमेवाविच्छिन्नस्रोतोरूपेणावलोकनेनावलोकयन्नासीत ॥

ततो भगवता स्वयमेवात्मसंजीवनेनावलोकनेनावलोक्य सस्मितमाहूय समस्तक्लेशापहं निरतिशयसुखावहमात्मीयं श्रीमत्पदारविन्दयुगलं शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमग्नसर्वावयव सुखमासीत ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचितं
श्रीवैकुण्ठगद्यं सम्पूर्णम् ॥
गद्यत्रयं समाप्तम् ॥
श्रीमते रामानुजाय नम ॥

द्वयवचनधनानां द्वि प्रयोगानपेक्षे
सुपितनिखिलदोषे मुक्त्युपाये स्थितानाम् ।
अमृतमिव पयोधेरात्तमेतद्यतीन्द्रा
द्व्यवृणुत मितगद्यं वेङ्कटेश सुमेधा ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्रहस्यरक्षाया
मितगद्याधिकारो द्वितीय ॥
गद्यत्रयभाष्यं सम्पूर्णम् ॥

कवितार्किकसिंहाय कल्याणगुणशालिने ।
श्रीमते वेङ्कटेशाय वेदान्तगुरवे नम ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नम ।

॥ श्री ॥

श्रीमद्भाष्यत्रयभाष्योपात्तप्रमाणग्रन्थानां नामानि तत्संकेताक्षराणि च ॥

संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि	संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि
अष्ट	अष्टश्लोकी	धातु	धातुपाठ
अष्टा	अष्टाध्यायी	नाम	नामलिङ्गानुशासनम्
अहि	अहिर्बुध्न्यसंहिता	नित्य	नित्यग्रन्थ.
आप	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	निरु	निरुक्तम्
इ-स	इतिहाससमुच्चय	नी-सू	नीलासूक्तम्
ईश्व	ईश्वरसंहिता	न्याय	न्यायतत्त्वम्
क व	कठवल्ली	पर	परमसंहिता
काश्य	काश्यपसंहिता	पाञ्च	पाञ्चरात्रम्
कौषी	कौषीतकोपनिषत्	पौष्क	पौष्करसंहिता
ग-श्रु प्र	गद्यश्रुतप्रकाशिका	बृह	बृहदारण्यकम्
गी-भा	गीताभाष्यम्	ब्रा पु	ब्राह्मपुराणम्
गी स	गीतार्थसंग्रह	ब्रह्म	ब्रह्मवैवर्तम्
चतु	चतुःश्लोकी	भ गी	भगवद्गीता
छा	छान्दोग्यम्	भरत	भरतलक्षणवाक्यम्
जित	जितन्तेस्तोत्रम्	भ स्मृ	भरद्वाजस्मृति
तल०	तलवकारोपनिषत्	भाग	श्रीभागवतम्
तै	तैत्तरीयम्	मनु	मनुस्मृतिः

* बहुत्र प्राचुर्यानुरोधेन कुम्भघोणमुद्रिते श्रीमद्रामायण श्रीमन्महाभारतपुस्तके, कुम्भाविनगरमुद्रित श्रीविष्णुपुराणपुस्तकं चानुसृत्याङ्का निर्दिश्यन्ते ॥

सकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि	सकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि
मन्त्र	मन्त्रविशेष.	शैव	शैवपुराणम्
महा	महाभारतम्	शौन	शौनकसहिता
महो	महोपनिषत्	श्रीगुण	श्रीगुणरत्नकोशः
मुक्त	मुक्तकवाक्यम्	श्रीभा	श्रीभाष्यम्
मुण्ड	मुण्डकोपनिषत्	श्रीर	श्रीरङ्गराजस्तवः
मैत्रा	मैत्रायणीयोपनिषत	श्रीवैकु	श्रीवैकुण्ठस्तवः
यास्क	यास्कानिरुक्तम्	श्रीसू	श्रीसूक्तम्
रह	रहस्याम्नायब्राह्मणम्	श्रीस्त	श्रीस्तव.
रा	रामायणम्	श्वेता	श्वेताश्वतरोपनिषत्
ल त	लक्ष्मीतन्त्रसहिता	षड	षडर्थसक्षेप·
वरद	वरदराजस्तव.	सन	सनत्कुमारसहिता
व-पु	वराहपुराणम्	सवि	सवित्सिद्धिः
वा पु	वामनपुराणम्	सात्व	सात्वतसहिता
वि त	विष्णुतत्वसहिता	सुबा	सुबालोपनिषत्
वि ध	विष्णुधर्मः	स्तोत्र	स्तोत्ररत्नम्
वि-पु	विष्णुपुराणम्	स्वाय	स्वायभुववचनम्
वे स	वेदार्थसग्रह	हनु	हनुमन्नाटकम्
शारी	शारीरकसूत्रम्		

॥ श्रीः ॥

प्रकरणसंकेताक्षराणि ॥

संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि
अयो	अयोध्याकाण्डः
अरु	अरुणशाखा
आदि	आदिपर्व
आन	आनन्दवल्ली
आनु	आनुशासनिकपर्व
आर	आरण्यकाण्डः
आश्व	आश्वमेधिकपर्व
उ-श	उत्तरशतकम्
उत्त	उत्तरकाण्डः
उद्यो	उद्योगपर्व
उप	उपनिषत्
कर्ण	कर्णपर्व
क-शा	कठशाखा

संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि
कि	किष्किन्धाकाण्डः
बा	बालकाण्डः
ब्रा	ब्राह्मणम्
भी	भीष्मपर्व
भृ	भृगुवल्ली
मोक्ष	मोक्षधर्मः
यु	युद्धकाण्डः
ल स	लक्ष्मीसहस्रनाम
वन	वनपर्व
शा	शान्तिपर्व
शी	शीक्षावल्ली
सह	सहस्रनामाध्यायः
सु	सुन्दरकाण्डः

॥ श्री ॥

श्रीमद्भगवद्भाष्योपात्तानां प्रमाणानाम् आकरप्रदर्शिका ॥

प्रमाणानि	पुट	प्रमाणस्थानानि
अ		
अक्षरधियाम्	२३	शारी ३ ३ ३३.
अगतीनाम्	४४	नि ध ४ ४९
अचेतना	७६	पर २
अज सर्गे	२६	महा-सह ११
अज्ञो जन्तु	५५	महा-शा १२ ३६
अण्ड भित्वा	३६	ल-त
अतसीपुष्प	३१	महा उद्यो ९४ ६५
अतीव राम	८	रा-या ७७ ३३
अथातोऽह	५७	छा ७ २५ १
अथोपाय	५२	ल-त १७ १०३
अधर्म धर्म	२०	भ गी १८ ३२
अनन्तनाम	११	ब्रा पु
अनन्तो देश	४०	पाञ्च
अनन्यसाध्ये	२०	भरत
अनन्या राघ	४	रा सु २१ १५
अनन्या हि	४	रा यु १२१ २०
अनन्यश्चा	१०	ल त १७ ३१
अनारब्ध	५०	शारी ४ १ १५

तरङ्गिणी

भास्करादिभिरपि भ्रमप्रमाविभागाय रजतस्य घटादिवैलक्षण्यमङ्गीकृतमेव, इति तन्मतेऽपि तस्य पक्ष-बहिर्भावस्यावश्यं वाच्यत्वात्, तार्किकादिमते स्वमते च तदुपरक्तो साध्यसिद्धिः प्रयोजनम्, इति सर्वमतेऽपि सप्रयोजनं विशेषणम्। विशेषणत्वे प्रयोजनवत्त्वं तन्त्रम्, न तु विशेषणप्रयोजनस्य सर्वसिद्धत्वमपि। सत्यत्व-वादनेकमतानुसारिणः कुशलस्यैकस्य मिथ्यात्वादिना कथासम्भवादिति सर्वमनवद्यम्॥ *प्रतिपन्नेति*॥ अत्र त्रैकालिकनिषेधेत्यनेनात्यन्ताभाव एव विवक्षितः। तथाचान्योन्याभावमादाय सिद्धसाधनम्, तद्वारणाय निषेध-पदस्यात्यन्ताभावपरत्वे च 'त्रैकालिके'ति च व्यर्थमिति शङ्कानवकाशः। 'प्रतिपन्ने'ति च घटादावत्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वमिति मते घटादावेव सिद्धसाधनवारणाय। प्रतिपन्नत्वं च प्रतीतत्वमात्रम्; अतः प्रमाप्रतिपन्नत्वं भ्रमप्रतिपन्नत्वं वाऽऽदाय न विशेष सिद्धसाधने। यावत्त्वं च विवक्षितम्; अतो भ्रमप्रतिपन्नाधिकरणनिष्ठात्यन्ता-भावप्रतियोगित्वमादाय सत्त्वपक्षे न सिद्धसाधनम्। *ननु*—स्वाधिकरणाभिमतयावन्निष्ठात्यन्ताभाव-

न्यायामृतकण्टकोद्धारः

एवमप्यपारमार्थिकत्वाकारेण घटादेरप्युक्तनिषेधप्रतियोगित्वाङ्गीकारेण सिद्धसाधनं तदवस्थमेवेत्यरुचे-राह—*पारमार्थिकत्वाकारेणेति*॥ *ननु*—येन सम्बन्धेन यदवच्छेदेन यत्र यदस्ति, तत्र सर्वत्र तस्य पारमार्थिकत्वेनैव सत्त्वात्, तेन रूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं प्रतिवादिमतेऽप्रसिद्धमिति—चेत्, *न*, येन सम्बन्धेन यत्र यत् प्रतीतमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात्, तस्य च शुक्तिरूप्यादौ प्रसिद्धत्वात्। न च—सर्वत्र यद् येन सम्बन्धेन प्रतीतम्, तन्निष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं तेन रूपेणाप्रसिद्धमिति—वाच्यम्; एवमपि तत्त्ववादिनं प्रति प्रसिद्ध्युपपत्तेः, तेन शुक्तिरूप्यादेस्तथाभावाङ्गीकारात्॥

*ननु—तत्त्ववादिनं प्रत्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमात्रं साध्यमस्तु, तेनासत एव तत्प्रतियोगि-त्वाङ्गीकारेण प्रपञ्चे तदनङ्गीकारात्। न च—उद्देश्यसिद्ध्यर्थमेतानि विशेषणानीति—वाच्यम्; एतादृशो-द्देश्यत्वस्य सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वेनातिप्रसङ्गात्, साध्य उपरञ्जकविशेषणस्यासाम्प्रदायिकत्वाच्चेति—चेत्, यथा तार्किकमतेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं सत्त्वेऽप्युपपन्नम्, तथा मन्मतेऽपि भविष्यतीत्यर्थान्तर-निरासकत्वेन तत्त्ववादिमते सार्थकत्वात्। यद्वा—तार्किकस्यापि प्रतिवादित्वेन तन्मताभिप्रायेणैवैतादृश-साध्यकरणाद् न कश्चिद् दोष इति सर्वं समञ्जसम्॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका)

वस्तुतस्तु—ब्रह्मभेदो न प्रतियोगितावच्छेदकतया भाति, किन्तूपलक्षणतया किञ्चनपदार्थे प्रकारः। तथाच तत्पदस्य सर्वनामतया प्रसिद्धार्थतया प्रत्यक्षादिमानसिद्धद्रव्यत्वादिविशिष्टबोधकत्वेन प्रसिद्धार्थकत्वात् प्रकारान्तार्थे

विट्ठलेशोपाध्यायटिप्पणी

नचेति॥ *अत्यन्ताभावे=तदन्वयिताधेयत्वे। माऽस्तु तत्र द्वैतकालावच्छिन्नत्वभानम्, द्वैतावच्छिन्नत्वभानं तु भवेदित्याशयेन समाधत्ते—*तादृशाभाव इति*॥ *तादृशावच्छिन्नेति*॥ द्वैतावच्छिन्नेत्यर्थः। *उद्देश्यम्=ब्रह्मणि द्वैतकालावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वम्, तस्य सिद्धेरित्यर्थः। समानदेशकालीनयोरेवावच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमादिति भावः। अत्र परेषां संवादमाह—*बहीति*॥ *तत्र=द्वैताभावे*॥ तत्=द्वैतावच्छिन्नत्वमिति व्याख्येयम्। द्वैतस्य स्वत्वेनोद्देश्यतावच्छेदकतया ब्रह्मभिन्नत्वेन चाभावप्रतियोगितया भानस्वीकारेणाद्वितीयवाक्याधीनमिथ्यात्वनिश्चयस्येव 'नेदं'ति वाक्याधीनतन्निश्चयस्याप्याहार्यत्वस्य वारणसम्भवेऽपि प्रकारान्तरेण तस्य तद् वारयति—*वस्तुतस्त्विति*॥ *ब्रह्मभेद इति*॥ नानापदार्थभूतेत्यादिः। *किञ्चनपदार्थ इति*॥ अनुपदं वक्ष्यमाण इति शेषः। *तत्पदस्य=किञ्चनपदान्तर्गतकिंपदस्य; किञ्चनेति समुदायस्य सर्वनामतया यथाश्रुतासङ्गतेः। चनेति तु तात्पर्यग्राहकमिति भावः। 'बोधकत्वेने'ति मिथ्यात्वलाभे हेतुमपाऽन्वेति। *प्रसिद्धेति*॥ पञ्चम्यन्तद्वयमिहपदस्य घटपदवद्बोधकत्वे हेतुः,